# KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XL. évf. Januarius—Februarius 1-ső füzet.

## „Az idealismus" a jellemről.

Szellemi és erkölcsi tökéletesedésünk tengerén, általánosságban szólva, egy idő óta az úgynevezett fejlődési világtörvény hajtja s hatja át a haladásnak egyre szélesbedő hullámgyürüit... Ott találkozunk vele a természettudományban, midőn állitja, hogy az anyagi teremtő erő adott lételt minden teremtménynek... Ott a történetbölcseletben, midőn vallja: hogy minden, a mi van, a történelmi fejlődésnek eredménye ... Ott van az élettan e tételében: az állat és ember között csak fokozati a különbség. Ott a neveléstan ez eszméjében: a fejlődés ösztönöket mellőz és teremt .... Megtaláljuk a közismert Darwin-féle formula: „a létért való küzdelem" unos-untalan való használatában; meg a társadalom-tudományban, midőn egy Malthus azt véli, hogy a nemzetek eljutnak egykoron a túlnépesedés stádiumába; meg a Galton nézetében, melyben ő a nevelés helyett a tenyésztésre fekteti a fősúlyt, mint olyanra, mitől a társadalom legjobbat várhat ... Igen, ott lebeg a fejléstan irodalmunk minden lapján, midőn, mint nyilt titkot mindenki látni véli, hogy „csendes forradalom" napjait éljük; ott iróink lelkében, midőn a többek közt ezt olvassuk: „a Carlyle herosainak, egy Nagy Sándornak vagy Napoleonnak hatása az emberiségre hasonlit a tűzhányó hegyek kitöréseinek és egyéb nagy zajjal járó tüneményeknek, az úgynevezett földtani katastrophaknak hatásához a föld arczulatára. Jelentőségük elenyészően csekély azokéhoz az apró, munkájuk közben észre sem vehető tényezőkhöz viszonyítva, a melyeknek ereje évmilliókon át tartó folytonosságukban áll. A Vesuvius hatalmas hamukúpja, a melynek létrejötte Pompejit eltemette, vakondturás azokhoz a hegyekhez képest, a melyek időtlen időknek folyamán apró csigáknak vázaiból halmozódtak föl".[1] Vagy másutt, mikor

[1] Dr. Apáthy István: „A fejlődésnek nevezett átalakulásról".

egy másik irónk (Tóth B.) azt mondja, hogy mindaz, a mi körültünk létezik nem egyéb, mint „a győzedelmes élet“, a gyengék romjain felemelkedve . . . Avagy még más helyen, hol ez van irva: „hogy annak az agynak és jellemnek erői nemzedékek óta gyülekeztek, fejlődtek és fokozódtak az ősökben, az apákban és anyákban, mig elvégre szerencsés sarjadékban nagygyá, rendkivülivé, fényessé tömörültek. A léleknek tökéletessége is nemzedékeken át alakul, mint a testnek tökéletessége“.[1]

Egyszóval, a fejléstan — akarjuk vagy nem — szellemi előhaladásunk minden irányában feltalálható. A földben, naprendszerünkben, intézményeinkben, lelkünk világában, alattunk, felettünk, körülöttünk és bennünk van . . . Ott van, mindig ott . . .

Bodnár Zs. a maga új bölcsészeti rendszerében, mely munkái révén egyre ismertebbé válik, a fejlődés tanát „siketnémának, ridegnek, sivárnak“ találja, mely „rémitő merevségével megriasztja derű után epedő szivünket és fenséges örökkévalóságával elkábitani látszik lelkesedésünket“ . . . És rögtön nyujtja is a segedelmet a maga erkölcsi törvényében . . . Beválik-e? Vizsgáljuk bővebben. Állitsuk szemközt a két törvényt.

A fejlődési világtörvény szerint „a világ alakulása körpályán halad: bomlástól indulva a legteljesebb fejlődésen át vissza a bomláshoz öröktől fogva örökké“.[2] Az erkölcsi törvény szerint: a történelem hajnala óta „a hullámelmélet fáklyájánál“ kell a dolgokat vizsgálni s mikor eszményeink megvalósulnak, beáll: a pusztulás, a bomlás.

„A fejlődési törvény uralkodik az emberen nem csupán, mint egyén, hanem az embernek más emberekkel közös czélra való együttmüködésén, a családon, csapaton, telepen, községen, népen, államon, nemzeten és társadalmon is. Másként kifejezve: a biologia törvényei egyszersmind a sociologiának is törvényei. Az embereknek a társadalomban vagy az államban szervezett közösségekké való csoportosulása ugyanazon törvények alá tartozik, mint az állatoknak csapatokká vagy nyájakká való egye-

[1] Eötvös K.: „Deák Ferenczről“.
[2] Dr. Pallagi: „A fejlődési világnézet“.

sülése. A társadalom élő lény, organismus, vagy mivel egy igazgató középponti idegrendszer van benne: supra organismus, azért, mert már maga ez az organismus is társadalmat alkot. Minden organismus a részeknek egy közös czélra való együttműködése. Például az emberi szervezetben az orr, láb, kéz, szem, fül és a többi együttműködik, hogy útunkat bizonyos irányban folytassuk; az állami szervezetben minden szervnek, minő a dynastia, a parlament, az igazságszolgáltatás össze kell hatnia, hogy az állami organismust rendeltetéséhez eljuttassa“.[1]

Az erkölcsi törvény ugyancsak uralkodik az emberen. Az ember szellemi, aesthetikai, erkölcsi és közgazdasági életén. Minden alkotásunk a jog és politika, a theologia és philosophia, a művészet és irodalom terén az idők árjának tolmácsolása, a kor érzésének és gondolkozásának visszhangja. Fensőbb törvény módositja érzésünket, gondolkozásunkat. Idealis időkben egynek érezzük magunkat az egészszel, a tekintély képviselőivel. Mikor megkezdődik a realis napok pirkadása, az egyén ki akar szakadni az egészből s úgy érzi magát, mint a gyermek, a ki először hagyja el a szülői házat. Az idealismus egyik jele, hogy a fejedelmet erélyes, okos uralkodónak mutatja be. Realismusé: hogy a tekintély képviselői: a fejedelem, a papság, a nemesség, az orthodoxia mindenfelé az ostor és a gúny tárgyai lesznek. Realismus lesz a hatalmas terjesztője a világpolgárság eszméjének. A mikrokosmos már annyira haladt a realis érzésben, gondolkozásban, hogy ki kellett vivnia a szabadságot és nem tehetünk róla, hogy idealistább fajunk (magyar, székely) nem tud megélni a szabadsággal, ha beköszöntenek az idealismus napjai. Rajongó patriotismusunk, mely ilyenkor áldásuk lehet a harmonikus fajoknak, nálunk annyi anyagi és erkölcsi kárt okozott és annyira megzavarta a parlamenti életet, megállitotta az ország kormányzását, hogy alig ha heverhetjük ki bajainkat“.[2]

„A társadalmi *fejlődés* alaptörvénye igy szól: minden fejlődés az egyensúly állapota felé törekszik. Az emberek először zürzavaros rendetlenségben, vad csapatokban élnek; később a háború állami rendbe csoportositja őket s azután apró városállamokat alkotnak. Ezek az apró államok nagyobb kötelékké

[1] Dr. Stein, berni egy. tanár: „Spencer Herbert“ (ford. Sz. L. „Uránia“.)
[2] Bodnár: „Eötvös és Kemény“.

állanak össze, mert ez az egyesülés nekik alkalmasabbnak látszik. És igy halad a fejlődés vonala felfelé az államok szövetségéig s innen az állam-szövetségig. De ugyanoly mértékben, a mint a hatalom e központosítása által a külső létfeltételekhez való alkalmazkodás tökéletesedik, a háború, mely eddig döntő hatalmi tényező volt, elveszti jelentőségét. Ha ugyanis el van érve a háború czélja, a socialis egyensúly, akkor fölöslegessé vált az elérés eszköze: a háború. S ekkor az emberi nem harczias typusának helyébe lép az ipari typus, a háború helyébe a küzdelem, az esztelen mészárlás helyébe a tervszerű versengés.“[1]

Bodnár erkölcsi törvénye igy szól: „Az alkotó részek jogainak elérésével megszünnek a nemzetiségi különbségek. A realisabb fajoknak le kell számolniok az idealista fajokkal, melyek jellemöknél fogva nem tudnának beleilleszkedni a népek roppant és egységes aklába. Véres, öldöklő harczok várakoznak reánk, melyek a realismus napjaiban az idealista fajok leigázásával és embertelen pusztitásával fognak járni. Idealis időkben az egység, a faj, a nemzet szempontjából látjuk a hazát. A nagy egység mellett apróbb egységek, csoportok, felekezetek, pártok, czéhek, kartellek, trustök, szövetségek, részvénytársaságok, szövetkezetek, klikkek keletkeznek. Az ember egészen socialis lény lesz. Ujitó nem léphet fel sikerrel, nem mozoghat szabadon, ellentétbe nem helyezheti magát a többséggel, mert csak lehetetlenné teszi magát és el kell némulnia, elvonulva busongani, töprenkedni, bomlani és elpusztúlni. Még ha történik is valamely módositás, az is az egész szempontjából indul ki. Ilyenek az agrarismus és patriarchalismus törekvései, melyek a gazdát, a szegény és gazdag földmivest, a kisiparost, az egyszerü munkást védik a kizsákmányolók ellen. Mi azt hisszük, hogy a sociálisták viszik ki, különösen az ő beszédeikkel, népgyüléseikkel, pedig azok csak alkalmi okai az idők árjának, a mely védi a szegény embert az egyesek elnyomása ellen, a mit idealistikus gondolkozás visz keresztül . . . . A magyar, a cseh, a lengyel, a franczia, az olasz, a spanyol jellemének legjobban megfelelt a XIV. és XV. század idealismusa, továbbá a XVII. századé. De a realismus hajnalától megint tulhatalmas

[1] Dr. Stein: i. m.

lesz az angol és a német, utóbb az orosz faj . . . Erkölcsi életünkben kárhoztatjuk ugyan a gyülölködést, a pártoskodást, az ellenségeskedést, a bosszut, az üldözést stb., pedig csak addig élhet az emberi nem, addig nem hiányozhatik az életkedve, mig gyülölni és ellenségeskedni tud“.[1]

Spencer H. bár a jellem megváltozhatatlansága mellett érvel, elismeri, hogy évezredek alatt, külső erők és életfeltételek kényszere következtében a jellem változik . . .

Bodnár ezt irja: „az életben az emberek óriás többségének jelleme egyenesnek rémlő, bár folyvást változó útvonalhoz hasonlit; szorosan véve senki sem marad következetes a multjához, senki sem elégszik meg tetteire vagy mulasztásaira nézve a régi motivumokkal. A jellem e változása igen gyakran hallgatag, észrevétlen, csattanás nélküli s nem ered oly cselekedeteinkből, melyek következményeiknél fogva magukkal ragadnak, vagy az eddigitől ellenkező irányok felé löknek bennünket. Nem saját tetteink kényszeritnek rá, hogy kedélyünk, gondolkodásunk, akaratunk, távozzék multunktól. Másokká csak azért leszünk, mert láttunk, mert tapasztaltunk, mert éltünk. Fogékonyságunk a napok haladásával és apró élményekkel veszt vagy nyer; izléseinkkel, vágyainkkal, tanulmányainkkal, sőt környezetünkkel lassanként idegen sajátságok mennek át lényünkbe, hogy jellemünk organikus részeivé váljanak, mint a testben a táplálék. Átalakulásunk nem a könnyelműség bélyege, nem a változékonyság tulajdona, hanem jellemünknek oly természetes processusa, mint egy fa organikus életében a növés, vastagodás, érdülés, kérgesedés s utóbb a torhulás, taplósodás, rothadás“.[2]

De nem folytatom tovább. Mind a hasonlóság, mind az ellentét a két irány között ennyiből is látszik. S nyilvánvaló az erkölcsi világrenddel való összefüggésük is. S ennyiben már nem lehet kétség a felől sem, hogy e törvények által érdekelve vagyunk . . . Merészség-e hát, ha kimondom, hogy a tiszta theismusban gyökerező keresztény moral szempontjából a két irány egyikével sem tudunk tökéletesen egyetérteni? . . .

Az elsővel nem, — azért, mivel a fejlődéstani szükségszerüség magából kizár minden czélt s minden egyebet a gépies,

[1] Bodnár: i. m.

[2] U. o.

anyagi folyamatnál. Vaskényszerü, kérlelhetetlen rendszere oly nagy eszményi kárt okoz, hogy annak következményei kiszámithatatlanok.

Másodikkal nem — azért, mivel — bár megengedi az eszményekért való küzdelmet, de állitja, hogy az ember cselekedete: érzéki benyomásainak, hajlamainak, indulatainak, vére, izmai, idegei müködésének s az általános korlelkének, — mint a fa növése a napsugárnak, földnek, hidegnek, melegnek, benső erőnek s a vihar ide-oda hajlitásainak az eredménye; hogy mi mindnyájan mivoltunkban nem lehetünk mások, mint az eszmeáramlatok másolatai; tehát szó sem lehet önelhatározás, ellentállás vagy ép' szabadakaratról . . . Szóval e törvényt elfogadni nem tudjuk, mivel az ugyancsak egy rabszolgai állapotot teremt, — nem a fejlődési szükségességekből, hanem hullám processusokból, a melyben az „áramlat adva van és mi nem térhetünk más ösvényre, csak azokon járhatunk, melyek ki vannak tüzve".

Megkisértjük álláspontunkat megvilágitani! . . .

Mi a jellem? . . . „Az ember akaratának minősége. Csirája meg van a gyermekben, de az élet fejleszti, élet alatt értvén az összes behatásokat, melyek az akaratra teljes kifejlődéséig hatnak".[1] A jellem — ugymond Schopenhauer — a természet müve, változtatni nem lehet. „Innen van, hogy bármily tisztán látja, sőt megutálja hibáit és gyarlóságait az ember, sőt bármily igazán eltökéli, hogy megjobbitja magát, mégsem jobbitja meg, hanem komoly szándéka és becsületes fogadása ellenére új alkalom adtán ismét az előbb járt ösvényeken kapatja magát, úgy, hogy maga is megütközik rajta. A jobbulás és nemesbülés egész köre és uradalma csupán csak a behatásban áll . . . többre, mint az ismeret igazitására nem is terjedhet semmi erkölcsi behatás". Szintén igy beszél Stuart Mill is: „Ha tudjuk, igy szól, hogy valamely egyén lelkében minő inditó okok szerepelnek s ha az illető egyén jellemét és kedély állapotát is ismerjük, bizton következtethetjük azt is, hogy mit és miként fog cselekedni, vagy ha az egyént tökéletesen ismernők s ismernők mindazokat a körülményeket, melyek elhatározására befolynak, csak oly bizonyosra megbirnók magatartását előre mondani, mint megbirunk akármely természeti eseményt" . . . De

[1] Pall. Lex.: A. B.

nem igy Smiles, ki ezekben construálja nézetét: „Legfönségesebb alakjában a jellem azon egyéni akarat, mely a vallás, erkölcsiség s értelem befolyása alatt erélyesen működik. Ösvényét átgondolva választja, azon folyvást kitartással halad előre, hirnévnél többre becsülvén a kötelességet; az öntudat helyeslő szózatát e világ hiu dicsőitésénél. Mások egyénisége iránt tisztelettel viseltetvén, megőrzi saját függetlenségét is: elég bátor erkölcsileg tisztán maradni, még akkor is, ha ezáltal netán népszerüségét vetné koczkára, az időre s tapasztalatra bizván eljárása méltánylását". („A jellem".)

Bodnár erkölcsi bölcselete szerint: „a jellem az emberi erkölcsi világa, az egész erkölcsi ember". Mit tesznek tehát a szavak, hogy — a miben különben ez idézettek többen megegyeznek — módosul a jellem? . . . a jelen esetben, az idők árja szerint módosul *az erkölcsi ember*. Azt, hogy mi függünk az idők szellemétől jellemileg! . . .

Mennyiben? . . . az a kérdés! . . . Mert más az, ha az embernek függése egy hatalmi tantól olyan, hogy elvész szabadsága is. Más ismét, hogy függésünk mellett is megmarad. Tisztázzuk a határkérdéseket. Mivel a koreszmék ilyen odaállitása — nézetem szerint — kerékkötője a jellemfejlődésnek. Jellem szabadakarat nélkül — nincs. Vagy ha van, az nem valódi jellem . . . Ennek igazságát kisugározzák a történelem legnagyobb alakjainak példái . . . De beszéljünk a függésről! . . .

Vallási szempontból Istentől való függése az embernek *Lang* szerint a következő: „Hogy a föld a nap körül forog, az a vonzás törvénye szerint történik; ez a törvény, mint minden más, az isteni gondolat kinyomata; de azon törvény egyszersmind a föld lényege, a földnek természetéhez tartozik, hogy a nap körül forogjon, a saját lényegéből származó önereje az, mely által munkálkodik. Ha az ember az igazság és jó által határoztatja el magát, jogosan mondjuk, hogy isten határozta el. Minthogy isten a világnak benne levő oka s életének immanens czélja, akkor, midőn a világi dolgokat isten határozza, csak saját lényök határozza, tehát azok önmunkások és szabadok: lényök isteni állományi alapján kifejlődnek életök isteni czéljára".[1]

*Channing* szerint mi függünk az Istentől egyebek között

[1] Lang H.: „Dogmatika".

erkölcsi és vallásos tehetségeinkért. Ezek Isten adományai. Hogy most más vagyok, mint korábban „az az én lelkemnek attól az alkotásától függ, melyet eredetileg az Isten adott s a melyet Isten folytonosan fentart. Tehát Istennek köszönhetem előhaladásomat és gyarapodásomat . . . A mi természetünk összes magasztos tehetségeivel teljesen tehetetlen arra, hogy a kegyességben és erényben fejlődjék, ha nem lennénk oly társadalomban és oly erkölcsi közösségben, melyben ezek a magas tehetségek a tevékenységre czélt és ösztönt találnak. Ki tett e szellemi mindenség élő tagjaivá? Isten! Mi függünk hát tőle. Ez a függés azonban nem ellenkezik emberi tehetségeinkkel s jellemünk átalakitását teljesen saját elhatározásunkra és akaratunkra bizza. Az embernek fejlődéseért van szüksége az isteni erőre. Ezt az isteni erőt, csak az nyerheti meg, a ki keresi. De habár keresés útján kapja a fejlődésre való erőt, ez valódilag sajátja lesz és mind az az erény, a melyet az ember felmutat, éppen annyira tőle függ, mintha csak a maga akaratából minden segitség nélkül szerezte volna. Az erő nem abban áll, hogy magunkra egyéni munkásságunk által képesek legyünk mások befolyásának mellőzésével czélokat érni el. Az ember nem azért erős, hogy segedelem nélkül erőt fejt ki, hanem ereje abban a mértékben gyarapszik, a mint más lények tetterejét össze tudja szedni és hasznára forditani“.[1]

Mondhatnók ezek után, hogy mindennemű erkölcsi törvénytől való függésünkről voltaképen csak ilyen és ehez hasonló értelemben vagyunk. De előbb vizsgálnunk kell még az ember helyét és függését más adott körülmények között is . . . Mi függünk a tudománytól, törvényektől, egyháztól, államtól stb. . . . Kérdem, gyakorol-e helyesen értelmezve rajtunk valamelyik szellemi zsarnokságot? . . . korántsem! A tudomány keresi az ismeretlen rejtélyeit, nyomozza a jelenségek és változások okait, hogy megszabadítson az eltévelyedéstől, hogy kezeinkbe adja a fonált a szellemi lét labyrintjában, hogy előitéletektől hibás nézetektől mentesítsen . . . A törvények biztosítják minden sorsnak és helyzetnek helyét, jogait; letéteményesei a polgári igazságnak; keresői az emberi cselekedetek talpköveinek . . . Az egyház az élet legidealisabb hatalmával, a szeretetnek jelszavával

[1] Channing: „Tökéletes élet“. (VI. köt.)

zászlaján gyűjti egybe az üdvözitendőket; kutatja a végtelenségig az élet igazát; s tartja kezében a vigasztalás balzsamát. Az állam nem csupán őrzi a békét a zavaroktól, hanem megvalósítja a faj, a nép, az egységes nemzet eszményeit . . . Mi függünk ezektől a szellem, a szép, jó, igaz iránti kötelességből kifolyólag, nemcsak, hanem az azok iránti jogunknál fogva. De a míg a bölcselem Platótól-Kantig, Kanttól-Brassaiig felvilágositólag, ébresztőleg akar az emberi szellemre befolyni; míg a törvények Justitia mérlegével kezökben választják el a jó és a rossz, az ártatlan és gonosz erkölcsi karakterét, az evangelium szórólapátjával a búzát és a konkolyt; mig az egyház nem az anathémák ezreinek védelmi eszközével őrzi üdvözitő igazságait, s a Torquemada módja szerint kivánja a lélek üdvösségét nyújtani, hanem feleletet ad magamagáért abban, hogy a fiak, leányok valódi erkölcsi java az egyetlen, legfőbb czélja; mig az állam első feladatáúl nem az egyesek erejét lekötni, első eszközéül nem a lánczot, az erőszakot használni ismeri; hanem a lehető legtágabb tért engedni és biztosítani az erkölcsi tehetségek és erők kifejtésére, tartja szent kötelességének: addig az egyén, az erkölcsi ember alá van rendelve az eszménynek, de nincs a hatalomnak; függésében az ember az igazságot, a szabad erők rendjét, az Istent, az erkölcsi nagy czélt látja, s az irántok való hódolatban a saját természetének előhaladását és tökéletesedését ismeri fel. Kétségen kivül ennyiben már mások nem is lehetünk, mint korunk gyermekei; nem élhetjük sem a jövő századév emberének életét, sem egy vad indiánét; a nagy idők nagy alkotásai, a szabadságért vivott csaták, viszontagságok, a századévek nagy hangulatai — mindmegannyi iskolák a jellemre nézve; de mert egyéniségem kifejlődésére szükséges hatás emeltyüit koromban találom meg — ez nem szellemi zsarnokság, legfönnebb befolyás lehet a maga természetes korlátjai között.

De ethikai szempontból a függést még jobban kell tisztázni. Mert az akarat-szabadság egyenesen az erkölcsi élet feltétele . . . Nem vitatkozom azokkal, kik az ú. n. bűnbeesés következtében az emberi nemet a jóra alkalmatlannak tartják, hiszen e tanon, hogy átka alatt volnánk az ős-ember tévedésének, régen keresztülgázolt az idők szelleme. E helyett ott veszem föl a tárgy fonalát, hol az erkölcstan „az indeterminismus állás-

pontján az embertől minden erkölcsi értéket megtagad, mert ha az emberi akarat olyan értelemben szabad, mint az indeterminismus hirdeti, akkor a cselekvés pillanatában, mindenki tekintet nélkül addigi egész életére, egyformán képes akár a legundokabb, akár a legnemesebb tettre . . . És a *causalitas* törvényét az emberi tettekre is kiterjeszti".[1] E szerint a cselekvés küszöbén, kivált mikor rendkivüli jelentőséggel biró elhatározások és végrehajtandó tettek állanak a cselekvő alany előtt, a gondolatoknak egész serege jelenik meg küzdve egymással, hogy az elhatározásban egyik gondolat és érzés a másik fölött előnyt biztositson. A tett függ az emberben levő belső okoknak végtelen sorától. Ez kétségtelenül úgy van. Az ember miden tettre úgy igyekszik magát elhatározni, hogy magával következetes legyen. De ez nem azt teszi, hogy az ember rabja volna a körülményeknek. Lehet a körülmények rabja, lehet ura is.

*Lehet!* — s éppen ezt kell különösen hangsulyoznunk. Ebben áll az erkölcsi jó feltétele. „Az erkölcsi jó — Armstrong szavaiként[2] — a helyes választásban áll. A helyes választás teszi azt, mit jellemnek nevezünk. De ha van választás, kell lenni két iránynak is, mi között választani lehessen. Ha engem Isten úgy alkotott volna, hogy én nem *tudnék* hazugságot mondani, nem *választhatnám* azt, hogy az igazságot mondjam. Gépiesen mondanám az igazságot. De ez nem alkotna jellemet. Istennek czélja jellemet alkotni. S éppen azért meg kell engedni a jót, mint a rosszat, még a mindenhatóságnak is nyitva kell hagyni az ajtót a bűnre . . . Miért nem ruházott föl kész jellemmel? Azért, mert az egyén helyes választás és hogyha nincs választás, erény sincs. Mert a jellem helyes választásokból épül föl és a mi készen alkottatott, *nem jellem*".

Szentábrahámival szólva: „az akaratnak ugyan kötelessége lenne az értelem világosságát követni s igy a rossztól elfordulni, de azért mégis megtörténik (s ez a szabadságra mutat), hogy a lélek látja a jobbakat s tanácsolja is s mégis a rosszabbakat követi . . . A tudásnak sem sajátsága a cselekedetekre kényszert gyakorolni".[3] Vagy hogy Martineaura hivatkozzam: „ugyanazon

[1] Dr. Bartók Gy.: „Tájékozás az újabb theologia körében".
[2] Armstrong: „Isten és lélek".
[3] „Ker. hittud. összege". (I. r. III. f. 13. és 16. §.)

elv, mely a külvilág okozatiságának egységét vallja, ezt a belvilág okozatiságával antithesisbe állitja“.[1]

Bodnár erkölcsi bölcselete a jellemnek korántsem biztositja ezt a helyet, a korszellem gépies törvényeinek rendelvén teljesen alája. Az idealismus és realismus szabályos változatu hullámelméletével vizsgálva a jellemet, pontosan kimutatja, hogy mikor van bizonyos lelki sajátságok, erények és bűnök dele vagy alkonya. A koreszmék — nem a fictiók országából valók, hanem a valóságban élők — megérintik az egyén, a csoport, a faj, a nemzet szivét, megváltoztatják lélektanát, megváltoztatják egész érzelmi világát, megváltoztatják felfogását Isten, haza, király, nő, szabadakarat, lélek halhatatlanságával szemben és közelebb vagy távolabb tartják hozzánk ideáljainkat; elmarasztalják tőlünk vagy vitetik tovább velünk eszményeinket. Most egyesül minden vágy, minden érzés és gondolat a rend, a tekintély nagy szempontjainak fentartására; majd alantosabb szinvonalára szállunk a látkörnek, hogy megteremtsük az egyén, az önkormányzat iskoláját, hogy legyen meg az élet nagy feladata: szabadság mindenben, legyen bár vér vagy verejték az ára . . . Fel és alá! Egy folytonos circulus vitiosusban mozog előre a mi kis világunk . . .

Hát ez a törvény vagy áll, vagy esik! Ha áll, akkor a korszellem nagy hatalma alatt alapjában véve elenyészik az individuum, nincs jellem sem. Mert a jellem, az erkölcsi kitünőség a helyes választásban áll . . . Ha esik, akkor nem életet hazudó automaták vagyunk, hanem lehetünk jellemek, van jellemeredetiség, van akaratszabadság! A minthogy van is! Ha nem volna, — az a gyermek, kit szülője akaratnélkülivé tett zsarnoki ereje által, kivel koldultat a lelkiismeretlenség; és az a hypnotikus varázs alatt alvó, ki a Svengalik cselekvési sugallata folytán énekel, tánczol vagy éppen lop — egyforma megitélés alá kerülne azzal a gonosztevővel, ki egy romlott, vérében fertőzött társadalom káros befolyása alatt apát gyilkol s kinek a társadalom — bár ő maga lenne felelős az egyén vétkeért — törvénykönyvére ütve, nem kissebbitheti vétkét annyira, hogy őt ezért a másvilágra ne küldje. Ha nem volna akaratszabadság, miben állana a különbség az emberi sziv s a Hamlet fuvolája között, melyen lehet

[1] „A Study of Religion“ ism. a Prot. Szeml. 1891. évf.

jól és lehet rosszul játszani, csak legyen a ki? Ha nem volna akaratszabadság, elesnék az üdvözülés ténye is. A romlásnak indult nép magával következetesen nem volna alkalmas semmi hősies munkára, menekülni sem tudna a pusztulás szétmorzsoló malomkövei közül. Mert magában hordja bukása végzetét . . .

Bizony kezünkben van a sors kerekeinek irányitása . . . S ám essenek kétségbe némelyek a mai „idealista" fajok történelmi sorsa fölött, én hiszem, hogy mindaddig, mig a szabadságnak s más magasztos eszméknek erejük van, hogy behatoljanak a néplélekbe s a népléleknek ezek iránt van fogékonysága, van vágya, áldozatkészsége: addig tartozzanak bárminő fajhoz, osztályhoz, a nemzetek élnek, élniök kell, mert mulhatatlanul szükségesek az emberiségnek, mint a különböző bolygók és napok a kozmosnak . . . Jól tudom, vannak vágyaink, ösztöneink, indulataink, szenvedélyeink, melyek uralomra jutásért rajonganak, de ha megengedjük, mit egy jeles bölcsész hirdet,[1] hogy éppen ezeknek a beteljesülése az akarat, — a szabadság fogalma ismét tisztázva áll. Azt mondja ő: „A vágy kiáltás az öntét mélyeiből: a teremtés nyomoruságának jajszava, epedése a szabadulás után; sorvadás, mely ha kielégedésre, segélyre nem talál, az öntétet elsorvasztja térbeli kifejlettségében. Az akarat a nyomorult teremtés önmegszabadulása, melylyel szorultságából kibontakozik. Az akarat az én önállitásának elhatározása; a többi mind eszköz, melylyel az én ez elhatározását megvalósitja. Eszköz neki tehát az explosiv indulat, mely az ellenfelet visszariasztja; eszköz a mozdulat stb. Az akarat azonban csakis a szabad énrészlet önelhatározása . . . Az akarat a maga helyén mindent akarhat, mert minden lehet eszköz, azaz pótlék valami hiány számára . . ." Más szóval, ilyen szempontból is az akarat — *szabadakarattá* ideálizálódhatik . . .

Vannak továbbá, jól tudom, körülményeink, otthon, vagyon és a többi, melyek hatalmas eszközei a jellemfejlődésnek, de az ember nem annyira *teremtménye*, — Smiles szavaként — mint inkább *teremtője* a körülményeknek. Van a koroknak, a világnak, a világfelfogásnak hatása az egyén jellemére, de van az egyénnek is a korra, a közélet karakterére. Ablakot kell nyitni keblünkön — valóban — a korszellemnek, de ez csak felfrissiti az

[1] Böhm K.: „Az ember és világa". (II.)

egyéni szabadság atmosphéráját. Szükséges, hogy a kor lelkének intelmeit, tanulságait átvigyük az egyéni élet mezejére, de nincs szükség arra, hogy e miatt a magunk egyéni jogai és szabadságunk gyökereikben szenvedjenek kárt. Hódoljanak is irók, művészek jellemfestésükben a kor változó izlésének, a világ zürzavaros folyásában ők műveikkel követhetik ezt vagy amazt a főelvet, mely látszólag minden eseményt kormányoz: ám az egyén szabadnak született, a Madách szavaival élve: „szabad érvényre hozni mind, mi benne van. Csak egy parancs kötvén le: szeretet‘ ... Jellemfejlődésünknek idealis és realis koreszmék rugói lehetnek, de *czéljai* nem. Minden bálvány között *ezek* volnának különben a legkegyetlenebbek. Mert ezek azt kivánják, hogy maguknak bárminő jellemük is van — térdet, főt hajtsunk nekik, ellenkezőleg bomlottak vagyunk s mivel életünk nem simúl az idők árjához, kevés ideig élünk, vérezniünk kell a multért a jelenben s a jelenért a jövőben ... S bárminő módok és tehetségek állnak különben rendelkezésünkre, homlokunkon lehet a lángész bélyege, szivünkben a történelmi hivatás érzete, csak, egyedül csak olyanok, azok legyünk, — ezt kivánja korunk — a minők és a kik az ő kezére dolgozva lehetünk. Tenyészszük a dudvát, mit egy gyomos kert tenyészt; úszszunk az árral, bárhová vezet; némuljunk meg, mert szavunknak úgy sincs visszhangja; tegyük össze kezeinket, mert a seb gyógyithatatlan, vagy érintésünkre, úgy lehet, véresebbre törik ...

Erkölcsileg melyik helyesebb? Az-e, hogy elvek alatt állva tehetségeinknek nincs és nem lehet, de ne is legyen szabad folyása? Vagy az, hogy bár korunk gyermekeiként élve, de egyedül erényeinkre elzárkozva — a szabadságot ismerjük irányunknak? Kétségkivül az utóbbi! Én az akaratszabadságot tehát egyelőre czélnak tűzném ki! Minden idő minden gyermekeinek. Mert, hogy ma az akaratszabadság fogalma kétséges, hogy oly sok egyént látunk, kik egy erős szenvedély, a hajlam, a vér, a szokás, az ösztön parancsa szerint élnek, cselekeszneк és halnak meg, annak oka az, hogy nincs egyetemlegesen elismerve az akaratszabadság, a szabad önelhatározás otthonban, egyházban, társadalomban ... Meg vagyok győződve, hogy azért esik el az igaz ügy, mert előbb az emberiség is elesik a kisértések óráján; „keze érintésére a szabadság be lőn szennyezve; lehelletére meg lőn fertőztetve“. Azért járta le magát sok intéz-

mény, mert minden intézmény — jellemek nélkül — oszlopok nélkül áll; mert a népek jellemének buvárai szerint az erkölcsök züllése nem egyéb, mint a jellemromlásnak erős motivuma: az erkölcsi érzék pedig a mai civilisatio buja javaiban fulladoz. Azért áll krizis alatt a világon a parlament is, mert erkölcsi tőke nélkül holt eszköz az a nemzet kezében, üres szó — politikai jellemek nélkül. Azért pusztúl a nép, mert a sziveket elfogja az erőtelenség; nem tudják a legtöbb helyt kiegyeztetni a szabadságot a függés-érzettel, az egység tekintélyét az egyéni demokrátiával s mert a nép fiai közül aránylag csekély százalékról mondható el: jelleme szilárd, mint a bércz! Ezért ismétlem, az egyén számára el kell ismerni az akaratszabadságot és gyakorlatát elő kell segiteni.

Hogy ez miként volna kivihető, annak eszközeire (nevelés, államhatalom, közvélemény, philosophia és vallás) a tudós Brassai már rámutatott a „Vallás és philosophia" czimü művében. Én erre itt csak utalni kivánok. Hanem, hogy ezt a szabadságot, ezt az önteremtő erőt mennyire kivánja, sőt követeli a vallás, az erkölcsi javulás és a lelkiismeret, azt már érzem és tudom.

A vallásnak alapgondolata: „lélekben és igazságban szükség, hogy imádjuk az Istent . . ." Mélyebben járó gondolat, mint első tekintetre vélnők. Nem tesz egyebet, mint azt, hogy Istent, mint lelket, mint igazságot kell, hogy ismerjük és imádjuk. A tűzimádó a napban, mint tűzben: a bálványimádó az élettelen anyagtömegben; a vak-hit a kereszt-jegyében imádja Istenét. A bölcs esze egy vizcseppben; az ősember a villámban, a keresztény-hivő a lélek s az igazság erejében látja az Istent. De mindenki csak egy bizonyos hatásra látja és ismeri fel . . . Mi főképp azt a lelket nem ismerhetjük meg a mindenség peripheriáin másként, mint úgy, hogy annak segitségét saját akaratunkon érezzük. S „a ki — Martineau szerint — saját akaratát az Isten által absorbeáltatja, az elzárja az útat Isten megismeréséhez . . ." Még a vallás alapfeltétele is tehát, az Istenismeret is azt kivánja, hogy akaratunknak szabadnak kell lennie, mert az élet áldásos erejének, a lelkünkben rejlő szabadság életösztönének a mennyiben szüksége van a segitőre és biztatóra, az a feltétel, mi által azt a segitséget és biztatást megszerezheti — az a vallás alaptételével esik egybe . . . Az isteni akarat legteljesebb megismerése — akaratom szabadságával. Ellenke-

zőleg imádságom sem egyéb, mint „az Isten öndicséretére irott költemény“.

A javulás az emberiség nagy gondolkozóinak és nemesen érező tagjainak égő vágya, forró kivánsága. De hogy eshetik az, ha szándékom, akaratom csak a körülmények rabja? Nincs, nem lehet ember, ki például az általános sülyedés közepett jó lehessen. Nincs igaza még az Isten itéletének sem a Sodomák és Gomorhák történelmi bűnei felett, ha az emberek jók az idők miatt nem birnak lenni, ha el van zárva előlük mindörökre a javulás útja s akaratuk csak az indokok eredménye. Hiszen igaz, hogy a haladás sohasem a nagy tömegből indúl ki, hanem mindig egyes, kiváló egyénekből, kik egy-egy új eszmét adnak a sűlyedő világnak. Elismert tény, hogy ez a megváltás titka: a megváltók szivökben egy világot hordanak s milliókat buzditanak hasonló hősiességre, fölkeltvén a szunnyadó isteni szikrát, vonzatván jellemfenségüknek delejes erejétől, fényszóró világosságától . . . De hát lehetséges-e ez? ha akaratom van a jóra, de nem követhetem; ha a sülyedést látom, de az örvényből menekűlni nem tudok? Miben van az erő, mely minden tetszhalottsággal szemben feltámadást biztosit s mely, ha nincs, még ha *tetszélet* volna is, halál áll be? ha nem akaratom az? Az erény fogalma már magában foglalja, hogy az szabad választás és akarat eredménye legyen. És im egy elv azt akarja bebizonyitani, hogy az erény, jellem és mivoltunk adva van s minden tehetségünknek meg kell hajolnia a kor túlhatalmu tekintélye előtt.

Lelkiismeretünk lázad föl ez ellen! S ha négyszáz hamis próféta hazudná is a tanácsot, mint Akhábkirálynak, de ha ez egy, a lelkiismeret, mint az igaz próféta — igazat mond; s ha valamint Jóbnak minden szolgája elveszvén — elég vala csak egy is, hogy az ő romlásában élő-szemrehányás legyen; úgy ha mindenek chorusban zengenék is, de ha a lelkiismeretnek nem pecsételhetnők le ajakát — az ő dicső hatalmu szavára tágitani kell az embert nyűgöző hatalmak (akár szellemi, akár papi, akár vallási, akár erkölcsi, akár politikai) kötelékein . . .

Azt mondja ez a biblia szines nyelvén: „mindeneket megpróbáljatok s a mi jó, azt megtartsátok“. E „mindenek“ részint az értelemre, részint a szabadakaratra tartoznak. S igy az egyik esetben az *igaz* és *nem igaz*, a másik esetben a *jó* és a *rossz*

kérdése kerülnek döntésre . . . Előbb a szinlelt arany választatik ki a próba által a valódi közül; utóbb . . . a cselekedetek következménye, mely vagy jó, vagy gonosz – kerül vizsgálat alá, melyet meg nem tenni a legnagyobb esztelenség . . .

Mi a próbakő? Az egyik a józanértelem, a másik az isteni akarat. Csalhatatlanok . . . Amaz, ha mentesiti magát a vakmerőségtől, kevélységtől, előitéletektől, egoismustól, hiábavalóságtól és az indulatok fellegeitől . . . Emez, ha az erény és szabadság szempontjai szerint a krisztusi vallási öntudat igéiből magyaráztatik . . .

Eredmény? *Megtartása a jónak.* A legfőbb jónak. Fölemelkedése az akaratnak létele magaslatára, az öntudatos akarásra, a szabad önelhatározásra – a józan okosság és isteni akarat alapján . . Tekintély az egyénre nézve előttünk csak e kettő lehet . . . De legyen bár száz, a mint Channing szerint „minden tekintélynek legfőbb czélja az, hogy szabadságot adjon“, úgy minden tekintet, – függjön bár szüntelen a koreszmék áramlatán – de igaznak azt kell tekintse, hogy a jellemeszmény egyedüli biztos útja: az erkölcsi függetlenség s első feltétele: az akaratszabadság!

Bolony Vilmos.

# Chrysostomos beszéde Flabianos püspök visszatérésekor.[1]

Azokkal a szavakkal kezdem ma is, melyekkel a vész napjaiban hozzátok szólva, minden beszédemet kezdettem és kiáltom veletek együtt: Legyen áldott az Isten! ki megengedte, hogy e szent ünnepet örvendezéssel, nagy örömmel ünnepeljük, ki viszszaadta a főt a testnek, a pásztort nyájának, a mestert tanitványainak, a hadvezért a harczosoknak, a főpapot a papoknak. Legyen áldott az Isten! ki többet adott, mint a hogy kivánunk avagy gondolnunk lehetett volna. Mert nekünk elégnek tetszett, ha megszabadulunk — a miért minden nap imádkoztunk — a veszélytől, mely oly hoszszú ideig fenyegetett; de a jóságos Isten, ki adományai nagyszerüségével kéréseinket mindig felülhaladja, atyánkat is hamarább viszszaadta, mint a hogy reméltük. Ki hitte volna, hogy oly kevés nap alatt odamenjen, beszéljen a császárral, a veszélyt elhárítsa és oly gyorsan viszszatérjen, hogy a szent husvéton megjelenhessék és velünk

[1] 387-ben februárban Syria fővárosa, Antiochia lakosai fellázadtak a nagy adó miatt és Theodosios császár, neje, leánya és két fia, Arkadios és Honorios szobrait szétrombolták. E kitörés után félelem szállta meg a várost és hogy a császárt kiengeszteljék, Flabianos püspököt követségbe küldötték hozzá. Theodosios annál inkább fel lehetett indulva, mert trónra lépte óta számos jelét adta a város iránt jóakaratának. Flabianos szembe találta a császár embereit, kiknek az volt a rendeletük, hogy a lázadó várost példásan megbüntessék, fővárosról mezővárosra szállitsák alá, középületeit, iskoláit eltörüljék és a lázadás szerzőit külön büntetéssel sujtsák. Sikerült rábeszélni, hogy várjanak a rendelet végrehajtásával, mig őt a császár kihallgatáson fogadja. Flabianos Konstantinápolyban elég szerencsésen járt el, a császár haragját kiengesztelte. Viszszatérve, gyors követet küldött maga előtt, hogy megvigye a jóhirt és jelezze az ő viszszajövetelét. Éppen a husvétot ünnepelték; Chrysostomos, ki ekkor antiochiai pap volt s ki a püspök elutazása után a népet szónoklataival folyton bátorította, ekkor szószékre lép és tartja ez ékesszóló beszédet. Nemcsak Flabianos viszszatérését, hanem a kereszténység győzelmét is ünnepli e beszéd.

ünnepelhesse azt. És im, a mire nem gondolhattunk, való; látjuk ismét a mi atyánkat és örömünk annál nagyobb lehet, mert reményünk felett látjuk őt viszont. Adjunk hálát mindezért a jóságos Istennek és csodáljuk hatalmát, kegyelmességét, bölcseségét és védelmét, a melyet e városra kiterjesztett. Az ördög megkisértette, hogy városunkat egészen lerombolja, mikor oly nagy merészségre ösztönözte; de Isten e szerencsétlenséget arra használta, hogy dicsőbbé tegye mind a várost, mind atyánkat, mind a császárt és fényüket méginkább növelje.

A várost dicsőség érte az által, hogy a nagy és hirtelen veszélyben, mellőzve azokat, kik a hatalmat gyakorolják, kiket gazdagság környez, kiknek a császárnál oly nagy befolyásuk van, menedéket az egyháznál, Isten papjánál keresett s hogy oly nagy hittel függesztette reményét az égre. Mikor atyánk útjára elindult és sokan, hogy a bebörtönzötteket megijeszszék, azt mondották, hogy a császár haragja nemhogy engedne, de még növekszik és hogy el van határozva, hogy a várost földig lerombolhatja s mindezekhez még egyebeket is toldottak, a foglyokat nem félemlitették meg e hirek. Mikor mi azt mondottuk, hogy mindezek hazugságok, ördögi fogások, hogy megrenditsék nemes bizalmatokat, ők igy szóltak: „Nincs szükségünk arra, hogy szavakkal vigasztaljanak; mi tudjuk, hogy minő menedéket választottunk, mily reményt öleltünk át; mi szabadulásunkat szent horgonyhoz kötöttük; nem emberben bizunk, hanem a mindenható Istenben. Ezért hiszszük, hogy ez az ügy teljesen jól fog végződni, mert nem iehetséges, nem, hogy ily remény valaha megszégyenüljön." Nem dicsőbbek-e e szavak a városra, mint ezer korona és ezer dicséret? Az Isten jóakaratának mily drága kincseit fogják azok kiérdemelni más dolgokban is. Mert nem, nem tulajdona, csakis erős lelkeknek, hogy a megpróbáltatás idején bölcsek legyenek, hogy tekintetüket az égre függeszszék, hogy minden emberi segélyt megvetve, egyedül Isten segélyében bizzanak. A várost tehát igy dicsőség érte és nagy dicsőség a papot is. Ő életét ajánlotta fel érettünk és bár annyi körülmény akadályozta, az idő, a kor, ez ünnep s mindenek felett az az állapot, a melyben nőtestvére volt, hogy csaknem az utolsót lehelte; de ő felülemelkedett minden akadályon és nem mondta: „Ah, az egyetlen testvér, a ki nekem maradt, ki viselte velem a Krisztus igáját, ki oly hoszszason lakott velem,

végső pillanatait éli ... és én elhagyom, tőle távozom s nem leszek itt, mikor kimulik, nem fogom hallani utolsó szavait?! Mindennap könyörgött, hogy az ő testvére fogja be szemét, zárja le ajkát, testvére hantoltassa be sirját, annak legyen mindenről gondja. És most, mint senkinélküli, elhagyatott, testvérétől semmit sem nyer meg abból, mit megnyerni annyira óhajtott s meghal a nélkül, hogy látná, a ki neki legkedvesebb volt! Nem fájdalmasabb lesz-e ez reá nézve, mint maga a halál? Ha távol leszek, nem kell-e hozzá sietnem, nem kell-e mindent megtennem, mindent átszenvednem, hogy iránta e tisztet teljesitsem? És a ki oly közel vagyok most hozzá, elmenjek-e, itt hagyjam-e őt?! Vajjon birja-e, kibirja-e viszszatértemig?!"

Nem, ő semmi ilyent nem beszélt és nem gondolt, hanem az Isten félelmét a vér köteléknél előbb becsülve, úgy gondolta, hogyha a zivatarok megmutatják a kormányost, a veszélyek a vezért, a megpróbáltatás napjai megmutatják a papot. „Mindenek, mondotta, zsidók és pogányok, ránk tekintenek; ne szégyenitsük meg reményüket; ne nézzük közönyösen a nagy hajótörést, hanem Istenre bizva mindent, életünket is ajánljuk fel. És nézzétek a pap nagylelküségét és Isten jóságát: mindannak birtokában volt, a mit feláldozott és hogy megnyerje buzgóságának jutalmát, azután nagyobb örömet talált, mint a mit remélt. Hogy megmentse a várost, arra szánta magát, hogy az ünnepet idegen földön, övéitől távol tölti; de Isten őt viszszahozta a húsvét előtt, hogy velünk ünnepeljen, hogy elvegye jutalmát és annál édesebb örömet érezzen. Nem félt az év ez időszakától és valóban egész útja alatt nyári idő uralkodott. Nem vette számba korát és a hoszszú útat, mint egy ifjú ember, oly könnyen tette meg. Nem gondolt testvére halálára, e gondolat nem gyöngitette; és viszszatérve, életben köszönthette őt; mindent megtalált, a mit odaáldozott. Igy a papnak dicsősége lett mind az Isten szemei, mind az emberek előtt; és a mi a császárt illeti, nagyobb dicsőséggel ékesitette őt e tény, mint a legfénylőbb császári jelvény. Mindenek előtt nyilvánvaló lett, hogy ő a papnak megadta azt, a mit senki másnak meg nem adott; és hogy a legnagyobb készséget mutatta abban, hogy nekünk kegyelmet adjon és haragját szüntesse. De hogy az uralkodó nagylelküségét, a pap bölcseségét és ezeknek felette az Isten jóságát jobban megismerjétek, engedjétek meg, hogy valamit mondjak

el az ott folyt beszélgetésből. Én csak azt mondom el, mit azok egyikétől hallottam, a kik bent voltak a palotában, mert atyánk maga semmit nem beszélt el, sem kicsi, sem nagy dolgot, mert Pál nagylelküségét követve, jótetteit mindig elrejti. Azoknak, kik kérdezték, hogy mit mondott a császárnak, hogyan beszélte reá, haragját hogyan csillapitotta le, igy felelt: „Nem, mi semmivel se járultunk ahoz; Isten meglágyitotta szivét és a császár maga csillapitotta le haragját; maga engesztelődött meg, még mielőtt csak egy szót is szóltunk volna s a történtekről beszélve, annyira indulatosság nélkül mondotta el a mik történtek, mintha más s nem is ő lett volna, a ki haragra gerjedt." De a mit atyánk szerénységből elhallgatott, az Isten világosságra hozta azt. Hogyan történtek e dolgok? egy kissé előbbről kezdve feltárom előttetek.

A mint atyánk a várost elhagyta és oly nagy és általános csüggetegségben hagyott hátra, ő még inkább szenvedett, mint mi, a kik a legnagyobb veszélyben voltunk. Útközben találkozott a megbizottakkal, kiket a császár a dolgok megvizsgálására küldött és a mikor tőlük küldetésükről értesült, előszámlálva mind azt a roszszat, mi a városon esett, a zavargásokat, lázadást, menekülést, ijedelmet, aggodalmat, veszélyt, megeredtek könnyei és megszaggatva érezte keblét; mert az atyákat mindig szomoruság fogja el, mikor a szenvedésben nem lehetnek gyermekeik oldala mellett. Igy szenvedett ez oly gyöngéd atya is, sirt nemcsak azért, hogy velünk e szerencsétlenség esett, hanem azért is, hogy távol van tőlünk, kik a szerencsétlenséget szenvedtük; de ez a fájdalom is a mi üdvünkre szolgált. Mert miután a császár követeit értesitette, még inkább könnyezett, még buzgóbban könyörgött Istenhez, az éjszakákat álom nélkül töltve, folyton imádkozva, hogy az Isten segitse meg a várost szenvedésében, a császárt pedig szeliditse elhatározásában.

Mikor a nagy városba érkezett és a palotába ment, megállott a császártól távol, némán és sirva, fejét lehajtva, arczát eltakarva, mintha ő lenne a rendetlenség, a lázadás oka. Magatartása, tekintete, sóhajai által könyörületre akarta őt inditni, mielőtt hozzá beszélne. Mert a vétkesek előtt csak egy út marad, hogy kegyelmet nyerjenek, az, hogy hallgassanak és védelmükre semmit ne mondjanak. Ő azt akarta, hogy először a

császár hangulatát megváltoztassa, haragját elűzze, indulatát lecsendesitse, hogy igy készitse elő védőbeszédének útját; és úgy is lett. Mint Mózes, mikor a nép vétkezett, a hegyre ment és némán maradt, mig az Isten beszélt először, azt mondva: „Hadd hogy én cselekedjem és kiirtom e népet", úgy tett atyánk. A császár őt sirva s fejét meghajtva látván, ő közeledett először és beszédéből kiérzett, hogy atyánk könnye minő érzelmet keltett benne. Nem mutatott sem méltatlankodást, sem haragot, hanem szomorúságot; nem fölindulást, hanem nyugodtságot, vagy még inkább mély fájdalmat.

Meg fogjátok látni, hogy igazat beszélek, ha halljátok, hogy mit mondott. Nem azt mondotta: „Ah mit, te e gonosz, élni nem méltó emberek követeként jöszsz hozzám, e zendülők, e lázadók követeként, kik akárminő büntetést megérdemelnek!?" Nem, nem igy beszélt, beszéde jóindulattal és fenséggel teljes volt; elészámlálta jótéteményeit, melyekkel uralkodása ideje alatt elhalmozta a várost és mindeniknél utánna tette: „Ezt érdemelem-e én azért? Mily igaztalanúl akartak rajtam boszút állni. Minő kicsiny vagy nagy dolgot vethetnek szememre, hogy ennyire megsértettek s nemcsak engem, hanem azokat is, kik már halottak, eltávoztak a földről. Nem elégedtek meg, hogy haragjukat kiöntsék az élők ellen; azt hitték, hogy nem mutatnak elég bátorságot, ha nem gyalázzák meg azokat is, kik a sirban nyugosznak. Mi igazságtalanok voltunk irántuk, a mint ők hitték; de akkor is meg kellett volna kimélni a halottakat, kik irántuk nem követtek el semmi igazságtalanságot, kiknek nem lehet szemére vetni, mit nékem vetnek szememre. Nem elébb helyeztem-e e várost minden más városnál? Nem kedvesebb volt-e nekem, mint akár szülővárosom? Nem adtam-e szüntelenül tudtotokra azt az óhajomat, hogy városotokat látni vágyom, nem fogadtam-e azt mindenek szine előtt, hogy meglátogatom?"

Ekkor atyánk keserűn sóhajtva és még inkább könnyezve, nem tartóztathatta magát viszsza a beszédtől, mert látta, hogy a császár védelme vétkünket csak növeli, hanem keble mélyéből szomorúan felsóhajtott és igy kezdett beszélni:

„Oh császár, mi elismerjük a jóindulatot, melyet városunk iránt mutattál, nem tagadjuk azt; és sajnáljuk főleg, hogy az ördögök megirigyelték a tőled annyira kedvelt várost, hogy

hálátlanoknak látszottunk jóltevőnk iránt, hogy jóakaratu uralkodónkat felingereltük. Ha földig leromboltatod, ha felégetteted a várost, ha lakósait kivégezteted, ha bármit tészsz, a mit csak gondolni lehet, akkor sem lenne boszúd vétkünknek megfelelő; megelőztünk, mi oly büntetést szenvedünk, mely roszszabb, mint ezer halál. Mert van-e keserűbb annál, mint mikor egy jóltevőt sértettünk meg, s az egész világ tudja ezt és a legnagyobb hálátlanságot hányja szemünkre? Ha barbárok özönlötték volna el városunkat, falait lerombolták, házait felégették volna és lakóit elhurczolták volna fogságba, ez kisebb baj lenne. Miért? Azért, hogy te élvén és jóakaratodnak annyi bizonyságát adván, reménlhetnők, hogy mind e roszszak elmúlnak és hogy elébbi fényünket viszszanyerjük s még fényesebb szabadság birtokába jutunk. De most, hogy jóindulatod tőlünk elfordúlt, jóságod, mely biztosabb volt reánk nézve, mint erős fal, kialudt, kinél keresünk a jövőben menedéket, kire tekintsünk, miután édes jó urunkat, elnéző atyánkat magunkra megharagitottuk? A történt dolgok megbocsáthatlannak látszhatnak előtted, de nekik a legkinzóbb szenvedést kell kiállaniok: nem mernek szemébe nézni egy embernek is, nem nézhetik szabad szemmel a napot se, a szégyen miatt le kell sütni mindenütt szemüket, eltakarni nézésüket. Minden szabadságtól megfosztva, szerencsétlenebbek, mint a legutolsó rabszolga; a legnagyobb gyalázatot kell türniök, és a mikor roszsz tetteiknek nagyságára, lázadásuk szégyenletes voltára gondolnak, eláll a lélekzetük; mert fel van ellenük háborodva a földnek minden lakója, a kiknék vádjai sokkal keserűbbek, mint annak a szemrehányásai, a kit megsértettek.

De hogyha te akarod, oh császár, a seb meggyógyúlhat, mind e roszszakra van gyógyszer. Gyakran magán emberek közt a legnagyobb sértések nagy egyetértésnek lesznek alapja. E pontra érkezett a mi ügyünk is. Mikor Isten az embert teremtette és a paradicsomba helyezte és nagy boldogságot adott neki, az ördög ezt nem tudta elviselni, megírigyelte az embert és azt tette, hogy az ember elveszitse a boldogságot, mely neki adatott. De Isten nemcsak hogy nem hagyta el akkor, hanem a paradicsom ellenében megnyitotta néki a mennyet, megakarván mutatni ezzel jóságát az ember iránt és az ördögöt annál inkább megbüntette. Tégy te is igy. Mindent elkövettek az

ördögök, hogy megfoszszák jóakaratodtól a várost, melyet annyira kedveltél. Most tudva ezt, állj rajtunk boszút, a mint tetszik, de ne foszsz meg régi barátságodtól. Sőt azt mondom, a mi neked csodálatosnak látszhatik, tanusits városunk iránt még nagyobb kegyet, helyezd azt a neked kedves városok között az elsők közzé, ha meg akarod büntetni az ördögöket, a kik e gonoszságot müvelték. Ha lerontatod, ha kiirtod, a föld színéről eltörlöd, csak azt teszed, a mit azok régóta óhajtanak; de ha haragoddal alább hagysz, ha megigéred, hogy a város iránt azt a jóindulatot tanusitod, mint azelőtt, halálos csapást mérsz reájuk és a legkegyetlenebb büntetéssel sujtod, megmutatván, hogy nem csupán hogy nem nyertek cselükkel semmit, hanem minden másként történt, mint a hogy ők akarták. Igazságos, hogy igy cselekedj, hogy könyörülj a városon, melyet az ördögök a te barátságod miatt irigyeltek meg. Mert hogyha nem szerettél volna annyira, nem lettek volna oly féltékenyek reánk. Lehet, hogy a mit mondottam, előtted csodálatos, de mégis igaz: hogy miattad, rokonszenved miatt szenvedtük e roszszakat. És ama szavak, melyeket igazolásodra mondottál, nem sokkal keserübbek-e, mint égés és rom?

Azt mondod, oly sérelmet szenvedtél, a milyent egy elébbi uralkodó sem szenvedett. De ha akarod, oh legjobb, legbölcsebb és legkegyesebb császár, e sérelem fénylőbb és szebb koronát adhat neked, mint a milyen a császári korona. Mert e korona nemcsak a te erényednek bizonyitéka, hanem az ő bőkezüségének is jele, a ki azt adta; de azt a koronát, melyet neked a kegyesség fon, csak magadmagadnak és bölcseségednek fogod köszönni: a világ nem fogja e drága köveket úgy bámulni, mint a hogy fogja dicsérni a harag feletti uralmadat.

Ledöntötték szobraidat? még nagyszerübbeket fogsz állitani. Ha megbocsátasz azoknak, a kik megsértettek, ha minden bosszúállásról lemondasz, nem ércz vagy arany, vagy gyémántos szobrot emelnek a köztéren, hanem emelnek oly emléket, mely minden anyagnál becsesebb, hol kegyességgel és jósággal felöltöztetve jelensz meg. Lelkében emel neked mindenki emléket, és annyi szobrod lesz, a hány ember a földön. Nemcsak mi, hanem utódaink és a kik ő utánnok jönnek is, hallani fogják e történelmet; s csodálni és szeretni fognak, mintha maguk fogadták volna jótéteményedet. És hogy nem hizelgés-

ből beszélek, hanem hogy az valóban igy is lesz, egy régi történetet mondok el, mely arra tanit, hogy hadsergek, fegyverek, gazdagság, alattvalók sokasága nem adnak oly fényt a császároknak, mint a lélek jósága és bölcsesége.

A boldogúlt Konstantinosról beszélik, hogy egyszer a mikor képét megkövezték, és őt sokan arra biztatták, hogy büntesse meg a tetteseket és álljon boszút azért, hogy arczát megsebezték, kezével homlokát végig simitva és kedvesen mosolyogva, igy felelt: „Nem veszem észre, hogy megsebeztek volna, sem fejem, sem arczom nincs megsértve".

Azt mondják, hogy e feleletre tanácsosai elpirúltak, s megszégyenülve elálltak a rosz tanácstól. Azt a mondást még ma is tiszteletben tartják, az idő se nem gyöngitette, sem el nem törülte e bölcseség emlékezetét.

Mely diadaljelvény lenne annál fénylőbb? Konstantinos sok várost alapitott, sok barbárt legyőzött, de mindezek elfeledve, mig ama felelete hangzik mind e mai napig és azt ismerni fogják utódaink és a kik ő utánok jönnek is. És a mi csodálatra méltó, nemcsak az, hogy ismerni fogják, hanem hogy a kik újra mondják és a kik hallgatják, dicsérettel és áldással kisérik. Senki, a ki hallja, nem tarthatja viszsza magát, hanem fölkiált és dicséri őt, a ki azt mondta és ezer jót kiván a távozottnak. Hogyha ily dicsőséget nyert az embereknél, mily koronát érdemel ki a jóságos Istennél?!

De szükséges-e Konstantinost és más példát idéznem, mikor reád és a te szép cselekedeteidre hivatkozhatom? Emlékszel, mikor nem rég ugyanez ünnep szakában te egy levelet bocsátottál ki, melyben megrendelted, hogy a foglyokat ereszszék szabadon és vétkeikre adjanak kegyelmet, és mintha ez nem lett volna elég arra, hogy jóságodat bizonyitsa, leveledben azt mondottad: „Hogy nem hivhatom, hogy nem kelthetem ki a sirból a halottakat, hogy nem hozhatom viszsza a jelen életre!" Emlékezz most e szavakra. Im itt a pillanat viszszahivni a halottakat, felkelteni a sirból és viszszaadni az életnek. Mert e szerencsétlenek már halottak, söt mielőtt itéleted kimondanád, az egész város a pokol kapujánál áll. Emeld ki hát sirjából; teheted azt pénz nélkül, késedelem, fáradság nélkül; csak egy szót kell hogy szólj, hogy a várost kihozd a sötétségből, a melybe vettetett. Oh tedd, hogy a város neveztessék oly néven, mely a te ke-

gyességedet hirdeti; mert nem fog több hálával viseltetni első alapitója iránt, mint te irántad, a kinek szava megmenti. A ki létre hivta, elhagyta e földet, mig te föl fogod emelni a várost, azt a nagy és hatalmas várost, mely a hoszszú jó lét után egyszerre a mélységbe taszittatott. Ha ellenség foglalta volna el, ha a barbárok ütöttek volna rája és te megszabaditanád, ez is csodálatos volna, de nem annyira, mint az, hogyha most megkiméled. Mert sok császár és sokszor mivelte az első dolgot, de az utóbbit csak te, egyedül csak te mivelnéd és először és minden várakozáson felül. Védeni az alattvalókat, ebben semmi csodálatos, semmi rendkivüli nincs, ez mindennap előforduló dolog; de oly nagy és olyan sértést szenvedve megfékezni a haragot, ez az emberi természetet felülmúlja.

Gondolj arra, hogy most nem csupán a város sorsára kell határoznod, hanem saját dicsőségedre, s még inkább az egész kereszténységre nézve is. A zsidók, a pogányok, az egész világ, maguk a barbárok is — mert ők is tudják e dolgokat — szemüket mind rád függesztik, várják, hogy minő itéletet mondasz. Ha szelidet és jóságosat, dicsérni fognak téged és dicsőitni az Istent és egymás közt azt fogják mondani: „Oh mily hatalma van a kereszténységnek! viszszatartja, megfékezi azt az embert, kihez nincs hasonló méltóságra a földön, ki ura annak, hogy mindent leromboljon, mindent elpusztitson; megfékezi, arra tanitja, hogy mérsékletet, hogy bölcseséget tanusítson, a milyent egy magán ember sem tanúsitna. A keresztények Istene valóban nagy, az embereket angyalokká változtatja és minden természeti szükségességen felülemeli.

Ne fogjon el fölösleges félelem; ne hallgass azokra, a kik azt mondják, hogy más városok kevésbé lesznek ezután engedelmesek, hogy tekintélyedet megvetik, ha Antiochiát meg nem bünteted. Hogyha néked nem volna hatalmad arra, hogy őket megbüntesd, hogyha a vétkesek diadalmaskodhatnának erőszakkal feletted, hogyha hatalmuk a tieddel egyenlő volna, akkor talán lenne értelme aggodalmadnak; de a mikor meg vannak rémülve s az ijedtségtől csaknem halottak, mikor az én személyemben lábaidhoz borúlnak, mikor mindennap várják, hogy a mélység nyilik meg előttük, mikor égre tekintve Istenhez közös imákat küldenek, könyörgésükkel hozzám csatlakoznak, hogy küldetésemben az Isten megsegitsen: avagy nem fölösle-

ges-e a félelem? Ha azt a rendeletet adnád, hogy őket kiirtsák, nem szenvednének annyit, mennyit most folytonosan félelemben élve, egész nap remegve szenvednek: jön az est és nem tudják, hogy fogják-e a reggelt látni, felvirrad és nem bizonyosok, hogy meg fogják-e az estét érni. Hányan esnek a vadállatok martalékáúl, mig a pusztát keresik és menekülnek félre való helyekre, s nem csupán férfiak, hanem gyermekek s szabad és magasrangú nők, kik napokon és éjeken keresztül üregekbe, barlangokba rejtőzködnek! Egy új fajtájú fogság keritette hatalmába a várost. Épületei és erősségei állanak, de azért szerencsétlenebb, mint felgyujtott városok; egy barbár se ütött be, egy ellenség sincs benne, de lakói azért nyugtalanabbúl érzik magukat, mint elzárt foglyok; még a falevél rezgésére is futva menekülnek. Minden nép tudja ezt és ha lerombolva látnák e várost, ez nem lenne rájuk nézve oly erős leczke, mint mostani szerencsétlenségének hallása. Ne hidd azt hát, hogy más városok kevésbé lesznek engedelmesek. Hogyha a más városokat lerombolnád, ez kevésbé lenne rájuk tanulságosabb, mint a bizonytalan jövő várása, mely leczke üdvösebb, mint akárminő kemény büntetés.

De ne tartsd hoszszason a várost e nyomorult állapotban, hanem engedd, hogy végre lélegzeljen. Büntetni az alattvalókat, vétkükért boszút állani könnyü, nem nehéz: de megkimélni azokat, a kik sértettek, megbocsátani azoknak, kik megbocsáthatlan vétket követtek el, azt egy ember alig tudja tenni, még kettő együtt is alig, főleg a mikor a császár az, a kit sértettek. Nem nehéz egy várost félelem által féken tartani; de megnyerni mindenkinek szeretetét, rokonszenvet kelteni minden alattvalódban császárságod iránt, odavezetni, hogy imádkozzanak nemcsak közösen, hanem egyenként is dicsőségedért, ez nehéz. Ha valaki sok kincset költene, ha hadsergeket hozna mozgásba, ha a mit csak lehet, mindent megtenne, nehezen tudná mégis megnyerni annyi embernek rokonszenvét; de te megnyerheted könnyen, fáradság nélkül; a kik jótéteményeidet fogadják és a kik hallják, egyformán jóindulatot fognak érezni irántad. Mily kincset nem adnál, mennyi fáradtságot nem áldoznál azért, hogy egyszerre megnyerd az egész világot, tiszteletet kelts azokban, a kik élnek és azokban, a kik ezután születnek, hogy reád annyi jót kivánjanak, mint saját gyermekeiknek?! És hogy ha ilyen

a jutalmad az emberek részéről, gondolj arra, hogy mily jutalmat fogsz nyerni Istentől, nemcsak a te nemes cselekedetedért, hanem azokért is, melyeket jövőben a te példád után tesznek.

Mert hogy ha valaha ilyen dolgok ismétlődnének — a mit nem óhajtok — és a megsértett uralkodók boszút akarnának állani a sérelemért, a te kegyességed, mérsékleted nagy leczke hathatós buzditás lesz rájok nézve; pirulni és szégyenkezni fognának, hogyha a mikor ilyen példa áll előttük, azon alól maradnak. Te mestere lészsz a jövendő uralkodóknak és felül fogsz állni rajtuk még akkor is, hogyha ugyanazon bölcseségnek a legmagasabb fokára emelkednek is. Mert nem ugyanaz a dolog ily jóságra az első példát adni, vagy pedig a szemünk előtt való példa nemességét követni. Azért bárminő emberséget, bárminő kegyességet tanusitnak is utódaid, neked részed lesz az ő jutalmukban is; mert a ki ültette a fát, annak kell tulajdonitani a gyümölcsöt is. A te kegyességed jutalmát senki nem oszthatja meg veled, az egyedül a te érdemed: de ha jövőben mások ugyanazt a kegyességet mivelik, egyenlően osztozol velük a dicsőségből, ugyanazt a részt nyered, mit a mester tanitványai sikeréből. És ha senki se is követné példádat, nevednek dicsérete és áldása nemzedékeken keresztül akkor is mind növekedni fog.

Gondolj arra, mily szép dolog lesz, hogy az utódok hallani fogják, hogy a mikor egy nagy város megérdemelte a büntetést és boszút, mikor mindeneket félelem fogott el, mikor hadvezérek, kormányzók és birók nem merészeltek e szerencsétlenekért egy szót is szólni, egy öreg ember, Isten papságával felruházva hozzád jön és őt, kinek a hatalom adatott, csupán megjelenése és magaviselete által megindítja és az uralkodó Isten törvényeit tisztelve, megadja neki azt, mit senki más alattvalójának meg nem adott volna. Mert, oh császár, a város nem közönséges tiszteletet tanusitott irántad abban, hogy e követségbe engemet küldött; ezzel a legnagyobb és legszebb bizonyságát adta annak, hogy te az Isten papjait, az ő gyöngeségeik mellett is, inkább becsülöd, mint az alattad levő egész birodalom. De nem csupán a város lakói részéről küldettem, hanem őket megelőzve, az angyalok közös ura küldött engem, hogy a te jóságos és kegyes lelkednek e szavakat mondjam: „Hogyha megbocsátjátok az embereknek az ő vétkeiket, megbocsátja nektek is a ti mennyei

Atyátok". Gondolj hát arra a napra, a melyen számot kell adni cselekedeteinkről; gondolj arra, hogyha te valami vétket követtél el, eltörülheted fáradtság nélkül az itélet által, melyet most kimondasz.

Mások, a mikor követségbe mennek, aranyat, ezüstöt visznek és hasonló ajándékokat; én a te trónod elé a szent törvénynyel jöttem és minden ajándék helyett ezt nyujtom át neked és azt kérem, hogy kövesd Mesteredet, ki bár minden nap megsértjük őt, nem szünik meg abban, hogy azokat a jótéteményeket, a melyek tőle jönek ránk, mindnyájunkra kiáraszsza. Ne szégyenitsd meg reményeinket s igéreteinket ne utasitsd viszsza. Azt is megmondom neked és másoknak is: hogyha hajlandó vagy arra, hogy kibékülj a várossal, hogy jóindulatodba viszszafogadd, hogy jogos haragoddal felhagyj: teljes bizalommal térek viszsza; de hogyha szivedből számüzöd Antiochiát, nemcsak hogy nem térek oda vissza, nemcsak hogy földjét nem fogom soha újra látni, de megtagadom örökre és más városnak leszek lakója. Nem fogom hazámnak tekinteni többé azt a várost, a melylyel te, az emberek közt a legjobb és legkegyelmesebb, nem akartál kibékülni és békét kötni.

Ezek és a miket azután mondott, annyira meginditották a császárt, hogy vele is ugyanaz történt, a mi régen Józseffel. József, a mikor testvéreit látta, csaknem sirásra fakadt, de hogy nehogy felfedezzék megindultságát, elrejtette; éppen igy a császár is valóban sirni akart, de könnyeit viszszatartotta azok miatt, a kik a palotában jelen voltak. Mindazonáltal végig nem tudta érzelmeit elrejteni, akaratlanul is elárulta magát. A beszéd után, melyet hallott, nem volt szükség hoszszú beszédre, hanem csak egy szót mondott, mi nagyobb fényt vet rá, mint gyémántos fényes koronája: „Oh, hát oly csodálatos, oly nagy dolog-e, ha mi elhallgattatjuk haragunkat azok iránt, a kik sértettek, a kik emberek, a mint magunk is azok vagyunk? Ha a föld ura, a világra jöve, értünk magát szolgává téve és azoktól keresztre feszitve, kik jótéteményeit élvezték, az Atyához imádkozott érettük, a kik keresztre feszitették és azt mondotta: „Bocsáss meg nekik, mert nem tudják mit cselekesznek" — mi van abban csodálatos, ha mi megbocsátunk a szolgaságban társainknak?"

És hogy őszinték voltak e szavak, mutatják azok a dol-

gok, a mik azután következtek, mutatja különösen az, hogy a mikor atyánk ott akart maradni, hogy vele ünnepelje az ünnepet, ő azt mondta, hogy siessen haza, menjen polgártársaihoz. „Tudom, mondotta, hogy az ő lelkük most nyugtalan, hogy a szerencsétlenség megviselte: menj és vigasztald őket. Ha látják az ő kormányosukat, nem fognak emlékezni a mult zivatarára, hanem eltörlik az emlékét ama szomoru dolgoknak." És a mikor atyánk azt sürgette és kérte, hogy a császár küldje a saját fiát, hogy ezzel félreérthetlenül mutatná meg, hogy szivéből számüzött minden haragot, ő igy szólt: „Könyörögjetek, hogy az akadályok elhárittassanak, a háboruskodás megszünjék[1] és én magam fogok elmenni." Lehetne-e lélek ennél kegyelmesebb? A pogányok hát szégyenljék magukat, vagy inkább ne szégyenljék, de okuljanak; hagyják el vétkeiket s jőjjenek a kereszténység hatalmához és tanulják meg a császártól és atyánktól a mi törvényünk bölcseségét.

A kegyes császár nem érte be ezzel; hanem mikor atyánk a várost elhagyta és átszelte a tengert, nyugtalankodván, gyors követeket küldött, nehogy véletlenül időt veszítsen s az ünnepet más helyt ünnepelve, megfoszsza a teljes örömtől a várost. Mely gyöngéd atya tanusit ily gondosságot azok iránt, a kik őt megsértették? — De nem hagyhatom el, hogy egy más igaznak is a dicséretére ne szóljak.[2] Miután elvégezte atyánk e dolgokat, nem törte magát, mint tette volna egy más, ki dicsőségére féltékeny, hogy maga hozza a levelet, a melynek a mi szomoruságunkat el kellett oszlatni; mivel lassan jött, azt akarta, hogy egy gyors lovas előre érkezzék, és adja hirül a városnak az örvendetes ujságot, hogy viszszatérésének késedelme ne hoszszabitsa lehangoltságunkat. Neki csak egy dologra volt gondja csupán, nem arra, hogy maga-maga hozza a jó és örömteljes hirt, hanem hogy városunk minél hamarább szabadon lélegzeljen.

Ti koszorúkkal diszitettétek fel ekkor a piaczot, fáklyákat gyújtottatok, a házak elé lombsátorokat vontatok, ünnepeltetek úgy, mintha Antiochia újra alapittatott volna. Ünnepeljetek mindig a jövőben is, de másképpen; ékesitsétek fel magatokat

[1] Theodosiosnak ekkor háboruja volt a Makedoniába és Thrakiába betört barbárokkal.

[2] Flabiánoséra.

nem virágokkal, de az erény koszorujával; gyújtsatok fáklyát lelketekben, a jó munkák fáklyáját és örvendezzetek szellemi örömmel. Ne szünjünk meg soha e dolgokért, a melyek lettek, hálát adni Istennek; ne szünjünk meg mély háládatossággal adózni nemcsak azért, hogy a veszélyt megszüntette, hanem azért is, hogy megengedte, hogy az megtörténjék, mert e két dologgal ékesitette meg városunkat. Beszéljétek el mindezeket, mint a próféta mondja, a ti fiaitoknak, hogy az ő fiaik beszéljék az ő fiaiknak és ezek a következő nemzedékeknek, hogy mindazok, kik a világ végéig jőni fognak, ismerjék Istennek ama jóságát, melyet e városnak részül juttatott s mondjanak minket boldogoknak, a kik ilyen kegyelmet élveztünk és csodálják a mi urunkat, ki a szerencsétlen, lesujtott várost fölemelte ... és mindabból, a mik történtek, meritsenek maguknak buzditást a bölcseségre. Igy a mi dolgainknak az ismerete nemcsak reánk nézve lesz hasznos, hogyha folyton emlékezetünkben tartjuk, hanem azokra nézve is, a kik mi utánunk következnek. Mindezeknek a dolgoknak utángondolva és nemcsak a rosz eltávolitását, hanem a rosz megengedését is nézve, adjunk hálát a jóságos Istennek, hogy a szent iratokból és a velünk történtekből megtanultuk, hogy ő a dolgokat mindig a mi javunkra igazgatja azzal a jósággal, mely az ő sajátja és vajha mi örvendezők erre gondolva, törekednénk megnyerni a mennyeknek országát is a mi urunk, a Jézus Krisztus szerint, a kié a dicsőség és hatalom, most és mindörökké. Ámen.

Ford.
PLEKERFI DÉNES.

# Tanitsd imádkozni...

Mennyi küzdelemmel jár az élet utja,
Mig azt a halandó harczolva befutja.
Ellenünk a világ, emberek, elemek
S a saját bensőnkben duló szenvedélyek.
Fegyverünk okosság, paizsunk csak a`hit,
E kettő bizonynyal győzelemre segit.
Oh az imádságnak
Nagy hasznát vehetni:
Tanitsd gyermekedet
Anya imádkozni.

Itt sivatag puszta, ott a nyomor, inség,
Villámos felhőkkel csattog a magas ég.
Eltévedt vándorként czéltalanul bolygunk,
Kétségbeesetten már-már összerogyunk;
De ha hitünk erős: velünk a jó Isten,
Hogy minden bajunkon keresztül segitsen...
Oh az imádságnak
Nagy hasznát vehetni:
Tanitsd gyermekedet
Anya imádkozni!

Önzés, marakodás hitvány konczok felett
A *létel küzdelme, a bünbe* merültnek.
Marczangolják, tépik szivünket, lelkünket,
Félre magyarázzák legnemesbb tettünket.
A mit *mi* vetettünk: buzánk *más* aratja,
Érdem koszorunkat méltatlan ragadja.
Oh az imádságnak
Nagy hasznát vehetni:
Tanitsd gyermekedet
Anya imádkozni.

Hányszor önmagunknak vagyunk ellensége.
Felzug a testiség mocskos szenvedélye.
Most a gyönyör árján, majd bőség hullámán
Evezünk a bünök *ringató* hajóján . . .
Feledjük az Istent s nemesb hivatásunk,
Telhetetlenséggel magunknak sírt ásunk.
Oh az imádságnak
Nagy hasznát vehetni :
Tanitsd gyermekedet
Anya imádkozni.

Sok dolgot nem értve lelkünket megrázza,
Ha a hit s okosság meg nem magyarázza.
Az igaz jellemet a tövises pálya,
Mint a tiszta aranyt, csak a tüz próbálja.
Boldog a ki érti, boldog a ki tudja:
Halhatatlanságnak *Golgota* az utja . . .
Oh az imádságnak
Nagy hasznát vehetni:
Tanitsd gyermekedet
Anya imádkozni!

Tanitsd imádkozni, de ne csak magáért,
Hanem legbuzgóbban: a magyar hazáért.
Mikor a hon nevét veszi ajakára;
Csendüljen meg akkor *legszebbik* imája.
Legszebb ima pedig: vészben és viharban
Élni a hazáért *tettben, áldozatban.*
Oh az imádságnak
Nagy hasznát vehetni:
Tanitsd gyermekedet
Anya imádkozni.

RÉDIGER GÉZA.

# Unitárius egyházközségek és senatorok a régi lengyel köztársaságban.[1]

*Adalékok a reformatio területi és időbeli fejlődéséhez és hanyatlásához a lengyel köztársaságban.*

A reformatio törekvéseinek fejlődése és hanyatlása oly jelenség, a milyenre Lengyelországon kivül egyetlen nemzetnél sincs példa. A Jagellók uralkodásának vége felé úgy látszott, mintha a reformatio tért foglalna az összes társadalmi körökben, mert az ország legnagyobb méltóságai, kanczellárok, hadvezérek, senátorok és ministerek valamennyien elhagyták a római egyházat és egyesülnek „az Isten igaz igéjének" követésében. Sőt még a király is ingadozik az egyedül üdvezitő anyaszentegyházhoz való hüségében és fölkiált: „Apertum est Christi verbum — bibite ex hoc calice omnes." „Megnyilvánúlt a Krisztus szava — igyatok mindnyájan ebből a kehelyből.[2]

[1] Zbory i Senatorowie Protestanccy w Dawnej Rzeczypospolitej. Z mapa Dawnej Polski pod wzgiedem koscielnym ewangelickim. Opracowal H. M. Warszawa. Druk Aleksandra Ginsa. Nowozielna 47. 1904. str. 139. Protestans egyházközségek és senatorok a régi lengyel köztársaságban. Az evangeliumi egyházakra való különös tekintettel készitett térképpel. Irta H. M. Warszava (Varsó) Ginsa Sándor nyomdája. Nowozielna utcza 47. sz. 1904, 139. l. — Hochgeehrtem Herrn Péterfi Dénes, Herrn Unitarischen Pfarrer in Kolozsvár, dieses Buch mit Karte, die glorreiche Vergangenheit der Unitarischen Kirche in der Republik Polen darstellend, widmet zum Andenken an seinen Besuch in Kolozsvár im Jahre 1901, der Verfasser Prof. H. Merczyng. St. Petersburg $\frac{10}{27}\frac{\text{December}}{\text{November}}$ 1904. — A fennebbi czim alatt és e szives sorokkal kaptuk e könyvet, mely most jelent meg s melyből a szerző egy példányt Pálfi M. könyvtárnoknak főisk. könyvtárunk számára is küldött. Lengyelország dicső múltját idézi föl abból az időből, mikor ott a nemes családokban és a népnek egy részénél a helvét, ágostai és unitárius vallások uralkodtak. A legtárgyilagosabb történelemirás e könyv, de a mi alkotta, egy felvilágosúlt lengyel nemes hazafinak igaz lelkesedése. Megjelenésének ideje összeesik azzal a mozgalommal, melyet a lengyel főnemesség Varsóban a múlt év végén inditott, s mely a nemzet kivánalmai közzé felvette „a római katholikusok és unitáriusok vallásszabadságának biztositását."

A könyvből adjuk a protestansokra általánosan vonatkozó részt is és azután ama részleteket, melyek arianus és socinianus név alatt az unitáriusokra vonatkoznak. Glazsevszky Ádám, lengyel születésü nyug. m. kir. postatiszt és volt lembergi főreálisk. tanár volt szives arra, hogy e részleteket a lengyel műből nyelvünkre átirja. *Szerk.*

[2] Lásd erre nézve a Lukasiewicz könyvét.

Két évtiz múlott el csak és minden megváltozott. Oly király jutott a trónra, a ki idegen származásu volt és hü szolgája Rómának. Ez pedig elégséges volt arra, hogy a méltóságok fiai, akik az új egyház főoszlopai voltak, tömegesen térjenek vissza a régi elhagyott hithez. A régi számból csak egyesek és kis csoportok maradtak meg. Mikor száz év múlva bekövetkezett a svéd invasio, az evangéliumi egyházat már minden politikai jelentőség nélkül lelte.

A most elmondott jelenségek annál érdekesebbek, mert oly nemzeteknél, a hol az első fejlődés hasonló volt a lengyelországihoz, mint például Magyarországon és Francziaországban, a protestánsok megtartották kisebbségük mellett is politikai jelentőségüket mai napig. Lengyelországban csak egynehány nemes család maradt fönn, a melyek száma idő folytán mind csekélyebb lett, hagyományos emlékeik iránt való közönyösségük miatt, mig elődeik üldöztetések ellenére is hivek maradtak a reformatiohoz.

A reformatio politikai történetének már Lengyelországban is voltak, bár nem számos, de mindenesetre fontos kutatói.

De e régi nyomokon haladó történetiróknak szokásszerü módszere nem engedte az összegyüjtött történelmi anyag megfelelő kifejtését, mert más oldalról való megvilágitásra, földrajzi, statistikai kiegészitésre szorul.

De ily történelmi statistika összeállitása a reformatio fejlődésére nézve, Lengyelországban, a hol a népességre vonatkozó statistika a lehető legkezdetlegesebb volt, végtelen nehézségekkel jár. A mi feladatunk tehát az a munka, hogy a reformatio fejlődésének földrajzi-statistikai megvilágitásához az első ilynemü adatokat szolgáltassuk.

Ezért tehát pontosan meghatározni, hogy a reformatio fejlődésének ebben a korszakában hány protestáns volt Lengyelországban, mely részeiben, mily társadalmi körökben és általában milyen volt a mozgalom dynamikai ereje, lehetetlen vállalkozás.

De vannak történelmi adatok az akkor fönállott egyházközségekről, a melyek közvetett mértékmutatói lehetnek a reformatio fejlődése dynamikus erejének. Ez egyházközségek kutatása által módunkban áll, hogy megadhassuk a reformatio fejlődése földrajzi-statistikai erejének hozzávetőleges meghatározását és igy helyenkint közelebbről figyeljük meg ez egyházközségeket, az ezirányban való kutatás teszi munkánk első részét.

Két iró volt, a ki már előttünk elismerte e kutatások jelentőségét. Már a XVII. századév közepe felé adott ki egy a Wegierski nevü pap egy könyvet „Systema historico-chronologicum ecclesiarum slavonicarum" 1652. czim alatt, a melyben a fönnállott egyházi gyülekezeteknek felsorolását végzi a nevezetesebb pro-

testáns papok felsorolásával. A XIX. száz év első felében a híressé lett Lukasiewicz József irta meg a fennállott egyházközségekről irt müvében a helvét egyház történetét Kis- és Nagy-Lengyelországban és Litvániában. Wegierski papnak a munkái még szolgálhatnak történeti kútforrásul, mig a Lukasiewicz Józsefé, érdemteljes munkássága mellett sem, mert az ariánus gyülekezetekről nagyon kevés fölvilágositást adnak. Ezért tehát Zamojski varsói és Raczynski poseni könyvtárában és oklevéltárában tanúlmányoztam az ott található kéziratokat, a melyek már közelebbi adatokat szolgáltattak az ariánus egyházközségekről.

Az emlitett kéziratokból sikerült, a protestáns egyházközségekre vonatkozókon kivül, ariánus egyházközségekre vonatkozó alapitási okmányokat is találni. Ezek által pótolni tudtam ama gyülekezeteket, a melyeket Lukasiewicz, a ki leginkább csak az evangélikus református, a helvét és augsburgi hitvallásuak egyházközségeire szoritkozott, nem emlitett.

Munkámat tehát négy részre osztottam föl. A három első részben vannak betürendben felsorolva azok a helvét vagy az augsburgi felekezetek által alapitott egyházközségek, melyek Kis- vagy Nagy-Lengyelországban vagy Litvániában léteztek.

A Poroszországban fönnállott egyházközségeket egyáltalában nem vettük tekintetbe, mert csak tisztán a lengyel egyházközségekre szoritkoztunk. A Nagy-Lengyelországban létezett német egyházközségeket azonban tekintetbe vettük, mert azokhoz lengyelek is tartoztak. Arra törekedtünk, hogy a lengyel egyházközségek felsorolása mellett, úgy azok keletkezését és tartamát a protestáns községek felbomlásáig, mint földrajzifekvésüket is leirjuk.

A Nagy- és Kis-Lengyelországban létezett egyházközségekre nézve nagy szolgálatot tett nekünk a Pawinski munkája (Lengyelország a XVI. százévben), a melyet legújabban A. Jablonowski tökéletesitett.

Litvániára nézve sokkal kevesebb segitségünk volt.

Általában nagyon fáradságos munka a különböző helységek kikeresése, mindamellett is, hogy vezérkari térképek álltak rendelkezésünkre, mert sok helységet mint főúri birtokot tevő falut, nem is vettek fel a térképre.

Annak földrajzi megjelölése mellett, hogy hol történtek a zsinatok, másfelől chronologiai sorrend tekintetében is figyelemben kellett részesiteni, hogy mikor alapitották meg az egyházközségeket és meddig álltak fönn azok. A kéziratok csak arra voltak elegendők, hogy a Kis- és Nagy-Lengyelországban és Litvániában létezett egyházközségek jegyzékét állitsuk össze. A Litvániában létezett egyházközségekről szerencsére fennmaradtak az okmányok 1611-től, mig a Kis-Lengyelországban Lubel-ben fönnállottakról csak a XVII. százévből és a krakkói.

sandomieri vajdaságban a XVI., XVII. és XVIII. százévből maradtak töredékes adatok.

Könyvem negyedik része az arianus egyházközségek jegyzékét tartalmazza, míg az előbbi három rész, mint már említettem, inkább a helvét és augsburgi egyházzal foglalkozik.

Ezért ennél a résznél sokkal nagyobb nehézségekkel találkoztam, mint az első háromnál, mert nem volt elődöm, a ki foglalkozott volna ily irányban a tárgygyal. Nem is sikerült aztán, más fennmaradt adatokat találni, mint azokat, a melyek Bock történetirónak 1762-ben megjelent: „Historia antitrinitariorum“ czimü könyvében foglaltatnak.

Szerencsére Bock kivonataiban az egyházközségekre vonatkozó kéziratokból – a mely okmányok valószinüleg elpusztittattak – sok anyagot szolgáltat az arianus egyházközségekről.

Ez anyagot törekedtünk az akkori korbeli munkákból és más fennmaradt nyomtatott emlékekből összeszedni, hogy ezekből az ariánus egyházközségek jegyzékét összeállithassuk. Ez a jegyzék hasonló a három első részhez, betürendben van elrendezve chronologiai-statistikai adatokkal és a hely megnevezésével, a hol léteztek.

Könyvünk függelékül tartalmazza még azoknak a senátoroknak jegyzékét, a kik mint dissidensek haltak meg. Ama senátorok és nagyméltóságok összeállitása, a kik dissidensek voltak Lengyelországban, nagy fontosságu a reformatio fejlődésének megitélésére Lengyelországban, egy inkább aristokratikus országban. Egy ismeretes közmondásuk mondja: „A nemes ember a maga szerény házában olyan, mint egy vajda.“

Sajnos, nem áll rendelkezésünkre pontos chronologikus jegyzék a senátorokról és a magas méltóságokról. Bár a Wolf J. jegyzékében megvan Litvánia senátorainak és magas méltóságainak fölsorolása.

A következő munkákat is felhasználtam:

Lelewel jegyzékét lengyel senátorokról és méltóságokról.

Niesiecki nemesi heraldikáját, a mely a régi nemesi családokat és czimereket sorolja föl a Bobrowski kiadásában. Ezek azonban még nagyon sok kivánni valót hagynak hátra, ha forrásul akarjuk használni a senátorok és magas méltóságok összeállitására. A Zychlinski aranykönyve is messze van attól, hogy ezek pontos jegyzékét szolgáltassa.

Az emlitett könyvek azonban csak tökéletlen adatokat szolgáltattak, mert vagy hiányosak, vagy hibásak, helytelenek is voltak.

Az ú. n. kis nemeseknek: „drazkowa szlachta“ jegyzéke még hiányosabb és töredékesebb.

Indittatva érezzük magunkat tehát kifejteni, hogyan tudtuk e jegyzéket összeállitani. Sírbeszédek, a melyek tudvalevőleg az elhunyt érdemeit sorolják föl, könyvek ajánlásai magas sze-

mélyiségeknek, országgyűlésen tartott beszédek, a hol a hazának szolgálatot tett dissidenseket dicsérték, a kik a protestantismusnak is sokat használtak, ezek mind hozzájárultak az emlitett jegyzék összeállitásához. Ez könyvünknek ötödik része, azzal a megjegyzéssel, hogy csak ama senátorokat és méltóságokat vehettük fel a jegyzékbe, a kik mint dissidensek is haltak meg, mert a kik visszatértek a katholikus vallásra, azoknak utódai igyekeztek minden nyomot eltüntetni elődjük vallásváltoztatásáról.

*(Kivonatos részek az I., III. részből.)*

Lengyelországban több mint 70 ariánus egyházközség volt. Litvániában az ariánus Kiszki János halála 1591-ben nagy veszteségeket okozott, mert roppant birtokai a katholikus vallásra tért Radziwil család tulajdonába mentek át. De nincsen pontos jegyzékünk amaz egyházközségekről, a melyek Litvániában 1591 előtt léteztek. Az 1570-ik év körül az ariánus vallás keletkezésekor annak terjesztésénél nagy érdemeket szerzett a Kinski család mellett a Radziwill család is, Radziwill azonban később visszatért a katholicismushoz. Nagy- és Kis-Lengyelországban, a hol nem voltak oly nagy latifundiumok, a tartott vallási gyüléseknek sokkal kisebb eredményük volt, 1591—1697. között nagyon sok egyházközség pusztult el azért, mert résztvettek a III. Zsigmond elleni fölkelésben, pedig éppen III. Zsigmond uralma alatt terjedt el nagy mértékben a socinianismus Kis-Lengyelországból Wolhiniába és orosz területekre is.

Egy volhiniai vajdaságban 20 ariánus község is volt. III. Zsigmond halála után IV. Ulászló uralkodása alatt rosszra fordult az ariánusok sorsa. Elvették tőlük iskoláik vezetését és megélhetésüket, mig 1660-ban elrendelték az ariánusoknak az országból való kiutasitását. Ez időben apostasia vétke és büntetésének terhe alatt megtiltották a katholikus vallás elhagyását, a mi minden hivatal és méltóság elvesztésével járt.

Az ariánusok Lengyelországból kiűzetve, külföldön alapitottak egyházközségeket. Ez alapitások a negyedik részben vannak pontosabban megjelölve. A dissidensek kivándorlása a legnagyobb mértékben a János Kázmér uralkodása alatt történt. „Az Isten igaz igéje“ iránti ragaszkodásból a legtöbb dissidens jobbnak tartotta a számkivettetést hitük elhagyásánál. Az ariánus vallás 1660-ban történt kiutasittatásáig különösen Wolhiniában oly erősen terjedt, hogy mint már emlitettük, több mint 20 ariánus egyházközség volt, a melyek bizonyos felsőbbségre jutottak, nemcsak a más dissidensek, hanem még a katholikusok fölött is. Főképpen Hoszozy és Kisielina községek köré voltak csoportosulva. Mondhatni az ariánusok ekkor oly fontossághoz

jutottak, a milyen a később Lengyelországból kivándorlott ariánusoknak Erdélyben volt. (?) Szerk.

Még 1638 körül közel 40 ariánus egyházközség volt Lengyelországban, mig keletkezésük ideje leginkább a XVI. és XVII. százév idejére esik, a mikor számuk legföljebb 20 volt, a legnagyobb része Wolhiniában.

Most át akarok térni munkám IV. részére, a mely az 1560—1660. között létezett ariánus egyházközségeket tartalmazza.

*Ariánus egyházközségek 1560—1660. között.*

Mint már munkánk előszavában emlitettük, nem támaszkodhattunk ariánus egyházközségek okmányaira, mert ezekből semmi sem maradt fönn napjainkig és előmunkásaink sem voltak e téren, mert sem Wegierski, sem pedig Lukasziewicz nem tudták e tárgyat elegendően tárgyalni, igyekeznünk kellett tehát azon források fölkutatására, a melyek e tárgy megvilágitásához hozzájárulhattak. Igy az alábbi munkákat használtuk föl: Bock „Historia antitrinitariorum", a melyet a megfelelő helyeken B. betüvel jelzünk.

Smalcius (Schmalz) „Historia crypto-socianismi Altorfiani". Ezt S. betüvel idézzük.

Budny „A hóhér hivataláról 1576". — Ezt Bud. jellel emlitjük.

Lubieniecki „Historia reformationis polonicae 1685". Ebből Lub. alatt idézünk.

Sandius „Bibliotheca antitrinitariorum 1685" = Sand.

Luckfiel „Der Socinianismus in Gross-Polen". A német történelmi társaság folyóiratában. Posen. Ebből Luck. alatt idézünk.

Ama műveket, a melyeket ritkábban használtunk, teljes czimükben hozzuk, rövidités nélkül. Oldalszámokat azonban egy idézetnél sem hoztam föl és végül megjegyzem, hogy az ariánizmushoz az antitrinitáriusokat és a sociniánusokat is hozzá számitottam.

Most pedig fölsoroljuk betürendben az ariánus egyházközségeket, annak megjelölése mellett, hogy Lengyelországnak melyik vajdaságában és melyik kerületében voltak. Itt meg kell emlitenünk, hogy a különböző elnevezések: arianizmus, socinianizmus, csak elágazásai az antitrinitarizmusnak. 1600. óta Lengyelországban az antitrinitarizmusnak majdnem minden elágazását, melyek különben nagyon kis dogmatikus eltérésekkel birnak, socinianizmusnak nevezik.

Ariánus egyházközségek:

1. Babin község Wolhinia vajdaságban Luck kerületben, alapitója Babinski, a ki az orosz cerkiew-et (templom) ariánus egyházzá téritette, a mely 1683-ig létezett. Prédikátora III. Stoinski Péter volt. A templomon kivül iskola is volt itt. Forrás: Lub.

2. Beresko helység, Wolhinia vajdaságban, Luck kerület-

ben. Alapitója Czaplic Márton, Czaplic Györgynek a kissielini egyház megalapitójának fivére, egy országbirónak fia. Itt 1641-ben Rupriowski Joachim volt a prédikátor, 1648-ban pedig Gejzanowski Stanislaus. Itt is volt iskola, a melyet a tribunális törvényszék 1644-ben megszüntetett.

3. Beresztеczko a Volhinia vajdaságban, Luck kerületben. Védnöke Czaplic Márton volt. 1643-ban IV. Ulászló uralkodása alatt ebbe a községbe jött prédikátornak Wiszowaty Antal, a ki az iskolában is tanitott.

4. Biata Podlasie vajdaságban lutheránus egyházközségből ariánussá lett. Predikátora Piekarski, a tanitó pedig Sokolowski. Megszünt 1570-ben.

5. Bolcin Danczig mellett, a pomerán vajdaságban. „Bolincinkianus coetus", 1614—1618. prédikátora Teichmann. Forrás: B.

6. Borucin brzesko-kujawski vajdaságban és kerületben. Prédikátora 1585-ben Zyblicki, „cujaviensis coetus" Predicator 1614—1618. Petrus Teichmann.

7. Bobowiecko (Bobelwitz) Meseritz mellett, meserecensis coetus, Posen vajdaságban és kerületben. Alapitója Kreski Nadelwitz. Már 1588-ban arianus hitközséggé lett, a mikor Caper János lutheránus pap ariánusnak vallotta magát. Áttérése után Schmigel városban lett pap.

8. Buskow, a pomerán vajdaságban. Védnök és földes úr Arciszewski Pável. Prédikátora Radeczki M., a ki 1592. óta hirdette az ariánismust. 1612-ben lépett föl Herwart Ulrik, a ki a danzigi minoritákkal állott összeköttetésben. Egy másik prédikátor volt Paludius Salamon.

9. Chmielnik helység, Sandomir vajdaságban, wislicki kerületben Olesincki tulajdona, a ki 1556-ban ágostai egyházközséget alapitott, a mely 1563-ban ariánussá lett. Predikátor: Calissius Márton. 1584., 1585., 1586-ban ariánus zsinatokat tartottak itt, a mikor Calissius Albert, a lubartowski iskola rectora, az ariánus vallásra tért át. Frank Keresztély prédikátort 1584-ben mint külföldit kiútasitották, egy, a szentháromság ellen irt müve miatt. Utódja az emlitett Calissius Albert lett. 1591-ben meghalt Schoman prédikátor és úgy látszik az ő halálával az ariánus hitközség is feloszlott.

10. Cholchele, Litvániában, 1567-ben lett ariánus hitközség. A prédikátor itt Budny volt. Forrás: Bud.

11. Czarkow község Sandomir vajdaságban, wislicki kerületben. Moskorzewski Hieronym alapitotta 1600-ban, a mikor a község az ő tulajdonába menvén át, lutheránus hitközségből ariánussá lett. 1604—1638. Pistorius Szaniszló volt prédikátor. Segitője volt Krzyszkiewicz. Ebben a községben ariánus könyvtár is volt. 1654. Stoinski János a pap. 1649—1650-ben predikátorok Lubieniecki H., Stegmann Joachim, Ciachowski János. Zsinatokat tartottak itt 1651, 1652., 1654, 1659. években.

12. Czerniechow, Kiev vajdaságban, Zytom kerületben. Földesura Niemirycow, kinek fia István ariánus anyától, Chreptowiczowná-tól született. 1610-ben alapitottak itt ariánus hitközséget a kievi podkomorzy és owrucki starosta.

Itt Stoinski Péter volt prédikátor. 1611-ben Piereszieeki Péter örökséget hagyott az ariánus hitközségre. Prédikátorok voltak még Kazniewski Péter, Krzyszkiewicz, Leisentritt Ferdinánd tanitó volt. 1646-ban törvényszéki határozattal feloszlatták a hitközséget és bezárták az iskolát. Ennek ellenére 1655-ben Ciachowski Jerzyt emlitik mint prédikátort és Wochus Bartholomiej, Debelius és Myslicius Pawelt mint tanitókat.

13. Dazwa, coetus dazniensis Volhinia vajdaságban, Wlodzimierski kerületben Kisielin mellett, földesura Sucholey. Prédikátor 1646—49. Ciachowski János; zsinatokat tartottak itt 1646., 1648., 1651., 1652. Az egyházközség feloszlásáig Stoinski Gracian és Ryniewicki Pawel voltak predikatorok.

14. Dobrzyn, coetus dobrinensis, Zmudz-ban. 1629—1648. Ryniewski Pawel és Myslicki Pawel voltak predikátorok, 1651-ben pedig Pacewicz Sámuel.

15. Filipów, Trockie vajdaságban és kerületben. Alapitója Morsztyna Krystof volt 1594-ben.

16. Gozdów, Chelm vajdaságban és kerületben. Predikátor 1617—1618-ig Schmalz.

17. Haliczany, Krzemiewiecki kerületben, Wolhinia vajdaságban. Védnöke Czapolica Sándor.

18. Hoszcza, Wolhinia vajdaságban, Lucki kerületben. Prédikátor Lubieniecki Sándor.

19. Iwanice, Wolhinia vajdaságban, Luck kerületben. Földesuruk Ivanski Gábor. Prédikátor: Brzozowski.

20. Iwie, Wilno vajdaságban Oszmianski kerületben. Alapitója Kiszki, Zmudz starostája.

21. Kiejdany, Zmudz-ban. Alapitója Kiszków 1560. Prédikátorok Swiecicki, Krotowski, Blastus. Felbomlott 1610-ben, mikor Kiskow leánya Radziwil Kristófhoz ment nőül, a ki 1617-ben véget vetett az ariánus hitközségnek. Sieninski Jakab Podolia vajdája hiába kérte Radziwill herczegtől az ariánusok vallásszabadságát.

22. Kisielin, Wolhinia vajdaságban, Lucki kerületben. Alapitója Czaplica Jerzy, a ki erősen épült ariánus templomot építtetett. Zsinatokat tartottak 1638., 1639., 1640. Legfőbb birósági végzés által feloszlattatott 1644-ben.

23. Kleck Nowogrod vajdaságban és kerületben. 1552-ben a fekete Radziwill idejében még lutheránus volt, majd Budny és Falkoniusz predikátorok hatása alatt ariánus lett. Sierotka Kristóf katholikus hitre vitte a községet.

24. Kostrów, coetus kostroniensis. Papok Pigellius, Lubieniecki 1613—1616.

25. Krakow (Krakkó). 1562-ben Paulim Gergely predikát-

tor, Cikowski Szaniszló védnöksége alatt alapitott ariánus hitközséget Krakkóban. Bukowski Historia Reform. szerint 18 ariánus család volt Krakkóban. Köztük Rosenberg gyógyszerész, Zimmermann doktor, Wargacki prédikátor és sok iparos, timár, esztergályos és mások. Az ariánus templom a Szt. István-utczában volt.

(A régi Lengyelországban még a következő helységekben voltak ariánus hitközségek a XVI. végén és a XVII. században, de itt már nem folytatjuk tovább a prédikátorok, tanitók felsorolását, hanem csak az ariánus helységeket soroljuk föl, hogy némileg szemléltessük az ariánus vallás terjedését a régi Lengyelországban. Ford.)

26. Krassow. 27. Krzemien, coetus krzemiensis. 28. Krupe. 29. Krzelow. 30. Lachowce. 31. Lubartow. 32. Lubecz. 33. Lublin a nowogrodi vajdaságban.

(Minthogy ez a hitközség a jezsuiták beavatkozása által történelmi jelentőségre tett szert, itt nem tekinthetünk el a közelebbi adatok felhozásától.) Lublin az arianus egyházat a tekintélyes lengyel főuri családból származó Kiszki János-nak köszöni, a ki Wilno kasztelán-ja volt, (a mely méltóság olyan forma, mint Magyarországban a főispán), és haláláig hü maradt az ariánismushoz és az „Isten igaz igéjéhez".

Mikor halálakor a község Radziwil herczeg tulajdonába ment át, a jezsuiták üldözni kezdték az ariánusokat és a hitközség feloszlott. Sieninski Jakab vajda személyesen járt közbe az ariánusok érdekében Radziwil herczegnél, s igy még az egyh.-község fönnállott az Oroszországgal való háboruig, a melyet János Kázmér király vezetett. Lublinban könyvnyomda is volt, a melyben könyvek jelentek meg az ariánus vallásról „Schlychting hitvallása" czim alatt, ezeket azonban biróilag lefoglalták, elátkozták és a hóhér által nyilvánosan elégették. Ennél az ariánus egyházközségnél tanitott a hires chemikus, Wilhelm Márton, továbbá rektor volt Hradecki János, tanitó pedig Baumgarten Bálint és többek. Saját iskolaépületük volt és a templomban mint predikátorok müködtek a három Schlychting fivér, az ariánizmus legkiválóbb papjai. Nemcsak a tanitókat és papokat üldözték, hanem a védnök-földesurat Taszycki Szaniszlót is számüzték, a templomot és az iskolát a fölbujtogatott néppel romboltatták le.

34. Luslawice a krakkói vajdaságban az egyedüli ariánus hitközség, a mely Lengyelországban az egész XVIII században fönmaradt és a leghosszabb ideig föntartotta magát. Igy tehát pontosan fölsoroljuk az eseményeket, a melyek alkalmat adnak az ariánus hitközségek fejlődése dynamikai erejének fölismerésére. Ez az ariánus hitközség 1560-tól 1660-ig állt fönn. A Taszycki család tulajdona volt. Taszycki V. Károly udvaránál magas méltóságot viselt és az ariánus vallást annyira elter-

jesztette Lengyelországban, hogy franczia irók azt irták az ariánizmusról, hogy az már nem „quantité negligeable", hanem politikai jelentőségre tett szert. Ennek a hitközségnek volt prédikátora Wisniowski Szaniszló, a ki 1575-ben könyvben adta ki hitvallását, a mely könyv az ottani nyomdából került ki.

Ekkor a socianizmus abban a kérdésben vitatkozott az ariánizmussal, szabad-e Krisztusnak örök tulajdonságokat tulajdonitani, vagy sem? Wisniowskival Farnowski és Stoinki Péter azt állitották, hogy Krisztus természete örök, a mi ellen Socinus kijelentette, hogy Christus természete nem örök: végeredményben a sociniánusok felfogása győzött.

35. Lazin, coetus lazniensis, 36. Losk, 37. Milanow, 38. Milostow, 39. Mordy, 40. Nieswiez, 41. Novogrodek, 42. Ostrog, 43. Ostropol, 44. Piella, vagy Pellana lengyel nevét nem sikerült kikutatni, 45. Piasko, 46. Pinczow. 47. Raciborsk, 48. Radostow, 49. Rafa Towska.

50. Rakow. Sandomierski vajdaságban és kerületben. A lengyel ariánizmus központja. Az ariánus Róma.

Az ariánus hitközség Rakowban majdnem közvetlenül a város keletkezése után alakult, 1570-ben. Ez Rosenberg Simonnak, egy krakkói gyógyszerésznek köszönhető, a kinek sikerült az ariánusok vitáit kiegyenliteni. Historia reformationis polonicae 1685. Parli Gergely, a ki itt Rakowban, Kalinowski Albinnal és Schomann Jerzyvel letelepedett, kiadott a hitközség neve alatt egy választ Paleologus állitásaira. 1573. Paleologus azt a tételt védelmezte, hogy a keresztény papoknak szabad hivatalokat, világi méltóságokat elfogadni és fegyvert viselni és más ilyent. Ez ellen sok itteni ariánus, különösen Pauli ama doctrina hivének vallotta magát, a mely szerint erőszakkal nem szabad a rossz ellen védekezni, hasonlóképpen ahhoz, a hogyan most Tolstoï hirdeti. Paleologus értekezését, Pauli válaszát és Paleologus viszontválaszát Loskuban nyomtatták 1580-ban. E munkák Kiszkinek, Zmudz starostájának voltak ajánlva, mint a legkiválóbb, legelőkelőbb ariánusnak.

Ez az ariánus hitközség egyidejüleg 1569-ben alakult az ágostai hitközséggel. Úgy látszik, hogy ez utóbbi a földesúrnak Sieninski Jakabnak, Podólia vajdájának, 1599-ben az ariánus hitre való áttérésekor megszünt.

Már 1580-ban volt egy ariánus zsinat Rakowban, Bock. Historia antitrinitariorum.

Az első ariánus prédikátor Rakowban, már 1587-ben, Ostorod Kristóf volt. Lubieniecki Historia reformationis polonicae szerint a következő prédikátorok voltak Rakowban: Ostorod Kristóf, Statorius Péter, Schmalz Bálint, a Lubieniecki fivérek: Szaniszló és Kristóf, Kreljusz János, Szlichtyng Jónás, Moszkowszki Péter, Stoinski János és Paludius Salamon. Főprédikátor volt 1605-ben Schmalz, a ki 1622-ben meghalt, továbbá

Wiszowaty András és 1612-ben Statorius-Stoinski János és Lubieniecki Kristóf, aki 1624-ben halt meg. Azután következett 1633-ban Szlichtyng Jónás, a ki mellett még papok voltak Paludius Salamon, Rupniowski J., Wojdowski és Crell. 1623—1633.

Itt volt egy vita-gyülés is az ariánusok és ágostaiak között 1599. november 13-án, a mikor Sieninski áttért az ariánus vallásra. Továbbá 1624. julius 24-én Glinski Jánosnak, egy ágostai úrnak temetésekor Clementinus Dániel Górach ágostai prédikátora által tartott halotti beszéd alkalmából.

A hiressé lett iskolát Rakowban 1602-ben alapitották. Az első rector Brockayius Kristóf volt, 1603—1605. utánna Schmalz. Az iskolában következők tanitottak: 1603—1607-ig Gittichius Mihály, 1609-ben Frank Dániel, 1606—1609-ig Manlius György rector, 1602—1609-ig Martinus Severyn conrector, 1617-ben mint harmadik tanitó müködött Schoman Pável, 1618—1621-ben rector volt Crell, 1621—1623-ban Ruar, 1616-ban tanitott Seidel György, 1621—1626-ig Ryniewiczki György, 1630-ban Stegman Joachim mathematikus volt a rector, a ki mathematikai tankönyvet is adott ki, 1633-ban rector Frank Ádám, 1635-ben tanitott Myslik Pável, 1634-ben rector Stegmann Wawrzyniec, a Joachim fivére, a ki német nyelven tartott prédikácziókat. 1637-ben Ferber a rector, 1638-ban Statorius-Stoinski János, az utolsó prédikátor és rector az iskola bezárása előtt. Majdnem 400 hallgató volt 1612-ben, sőt 1618-ban 459. (Schmalzius, Historia cryptosocyanismi Altorfiani.) Itt hires könyvnyomda is létezett, de 1638-ban a parlament határozatával nemcsak e nyomdát, hanem az iskolát, az ariánus hitközséget is örök időkre betiltották.

Ez ama följelentés alapján történt, a mely szerint ariánus diákok megengedték maguknak, hogy egy keresztre nyilakkal lövöldözzenek és azután a keresztet is ledöntsék és összetörjék. Az ügy 1638. martius 22-én a parlament elé került, a hol vizsgáló-bizottságot küldöttek ki 3 instygator-ból, 1 a senatusból, 2 a rendek házából (Radziwil memoirjai). Április 19-én meghozták az itéletet. Sieninski-nek személyesen meg kellett jelenni és meg kellett esküdnie arra, hogy nem volt tudomása a dologról. Az iskolát 10.000 arany büntetés terhe alatt örökre bezárták. Radziwill jelentése szerint az egész csak határ-vita volt, mert a szomszéd birtokos a keresztet idegen birtokra állittatta és igy a diákok nem vallási buzgóságból, hanem Sieninski nejének biztatására döntötték volna le a keresztet. Ariánus, ágostai és helvét küldöttségek tiltakoztak e határozat ellen, de eredménytelenül.

(A hátralevő egyházközségeket egyszerüen felsoroljuk:)

51. Raszków, 52. Robków, 53. Rejowice, 54. Sacz, 55. Siedliska, 56. Sobieszyn, 57. Sokul, 58. Starokonstantynów, 59.

Straszyn, 60. Suraz, 61. Szczeniatów, 62. Szerszuie, 63. Szmigiel, 64. Szpanów, 65. Taurogi, 66. Tropie, 67. Tychoml, 68. Uszomir, 69. Wegrow, 70. Wodyrady, 71. Zarszyn, 72. Zastaw, 73. Zaporów.

*Senatorok.*

Következő előkelő családok voltak azok, a melyekből magas méltóságok voltak történelmileg híresek, mint az Isten igaz igéjének hívői: Kiszki, Firlej, Zborowski, Myszkowczy, Ostrorodzy és Leszczinski. A helységek, a hol az ariánusok Lengyelországból való kiüzetésük után letelepedtek, Kolozsváron kívül, a hol az ariánusok, illetve unitáriusok, a XVII. századévben telepedtek le, a következők: Orsysie (Arys) keleti Poroszországban, Kluszbork (Kreuzburg) Sziléziában, itt azonban az unitárius egyház csak csekély ideig állott fönn. A XIX. században hoszszabb ideig létezett Konsinowo-ban (Andreuswald) keleti Poroszországban unitárius hitközség.

A mi ama senátorok és magas méltóságok jegyzékét illeti, a kik ariánusok voltak, csak annyit mondhatunk, hogy ariánus senátor csak kevés volt, alig 6, mert a törvény szerint az a senátor, a ki ariánusnak vallotta magát, elvesztette méltóságát. Később pedig törvényesen is üldözték az ariánus vallást, úgy, hogy az Lengyelországból külföldre szorúlt.

Az ariánus senátorok a következők voltak: Bogus János Bogusowa földesura, Hojski Gábor senátor, a ki Hoszczy-ban alapított ariánus hitközséget. Kiszka János senátor több nagy méltóságot viselt egymásután, de nem mint ariánus halt meg. Lutomirski Miklós, Zawichoski kasztelán; Lutomirski Jánost 1567-ben mint ariánust megölték vallásáért. Radziwil Miklós herczeg, a „fekete", Vilno vajdája élete vége felé ariánus lett hír szerint, de ez nem bizonyos.

Glazsevszky Ádám.

# Szent István király élete.

Tiz évvel ezelőtt már a modern kritika elvei szerint irt „A magyar nemzet történetében“ Pauler Gyula méltatást az első magyar királyról, Szent Istvánról. Munkájába azonban még számos tévedés jutott a régi s nagyrészt kegyes czéllal költött kath. forrásokból. Pázmány könnyü lelkiismeretü korának e hamis ráfogásaitól törekszik most megszabaditani Karácsonyi János a nagy király emlékét s a Szent-István-társulat kiadásában az első magyar király alakja kezd mindinkább kibontakozni a legendák köréből s tisztább, fölismerhetőbb vonásokban jelenik meg előttünk.

Karácsonyitól megtudjuk, hogy a Szent István korából fönmaradt tiz oklevél fele hamisitvány, a szentes kath. papok hamisitásai. A klerusban divat volt, hogy magok irják meg az elhalt királyok nevében igényelt alapitványaik hitelesitő oklevelét. Ily silány hamisitásnak bizonyult a hires Szilveszter-bulla is. Az ma már egészen bizonyos, hogy a szabadságszerető független magyar király nem ajánlotta föl országát a szentszéknek olyan együgyüformán, a mint azt az egyház a XVII. százév óta hirdeti. A magyar királynak a Szilveszter pápától állitólag elismert apostoli követsége is e szerint csak a pia fraus jellemző terméke.

Kötve hisszük azt a Nagyboldogasszony-imádást is, melyet az újabb katholikusok józan magyar őseinkre ráfognak. A vakbuzgó Mária-tisztelet valójában spanyol cultus s a „regnum Marianum“ eszméjét is a spanyol jezsuiták fogadtatják el a spanyol zsoldban álló Pázmánynyal s az ő vakbuzgó követőivel. Ezek találják meg a XVIII. százévben Szent István jobb kezét is külföldön, melyet rég elvesztettek magyar őrizőik. Szerencsére föltalálták Raguzában is, Lembergben is, tehát két újabb példányban a gondatlanságuk miatt elveszett régi ereklyét. Szent Istvánnak ez az olajban őrzött kegyes jobb keze sujtotta annak idején kegyetlen csapásokkal az összes Árpád-rokonságot az olasz Péter kivételével. Vazult Szent István s nem Gizella királyné tétette vakká és süketté. Ezt állitja Pauler is. Az erdélyi Gyula vajda

családjával együtt kinos fogságba került; a többi herczeg kicsinyje-nagyja külföldre menekült a „szent“ király kegyes uralma elől. Ezekre mind kellő igazolást találunk legújabb s legőszintébb életirójánál; de ott találjuk azt a naivságig menő jámbor fölfogást is, hogy kath. történetirónk az állitólag Imre herczegnek irott intésekből igyekszik megalkotni István király jellemvonásait. Imre herczeg korán elhalt, már 1031-ben nem volt szüksége ily intésekre. Ez „intéseknek“ pár évvel ezelőtt megjelent legújabbi kiadása kétségtelenné teszi, hogy e hamis parainesis jóval István király halála után keletkezett. Valamelyik előkelőbb barát törekedett abban kellő útasitást adni a magyar királyok számára. Az a föltünő körülmény, hogy e javaslat az idegenek pártolását szembeszökőn ajánlja, meggyőző bizonyság a mellett, hogy ez obscurus barátirat szerzője maga is idegen volt s becsületes, jó érzésü magyar nem lehetett.

A Szent István jobb kezének kezdettől „gyanus históriájának“ — a mint Pauler elnevezi — kellő felderitése után, érdemes volna most a szent király eltünt koronája hollétét is kikutatni. III. Henrik Aba bukása után Rómába küldé „Aba lándsáját és Magyarország koronáját“, mit maga VII. Gergely pápa is felemlit 1074-ben Salamon királyhoz irt levelében. 1074 után VII. Dukasz Mihály görög császár küld a Salamon helyébe lépett Gézának Bizáncból koronát. „Ez új koronával kezdődik az igaz alkotmányosság Magyarországon“, mint Pauler szépen elismeri, mely új korona adásában Szent Péter utódainak s a pápai hatalomnak nem volt soha semmi legkisebb része sem. Mit csináltak azóta a magyaroktól visszavett István-féle koronával „Isten képviselői“ a nem épen mennybeli Rómában? Azt kellene immár buzgó katholikus történetiróinknak megtudni s a magyar nemzettel végre-valahára hitelesen tudatni. Hadd derüljön ki minden irányban, mily gonddal bántak a rájok bizott nemzeti javakkal.

RÓBENC.

## Kovács János
1846—1905.

Elment. S nem is fog viszszatérni. A ki útazni annyira szeretett, az örökkévaló vizekre evezett át.

Maga után hagyja emlékét, mint az ifjúság nevelője, mint családatya és mint közhasznú ember. Keresztúri és kolozsvári tanintézeteinkben növekedve fel, erős nemzeti érzésben fejlődik s elbeszélő hajlamtól vezéreltetve tárgyáúl a történelmet választva, a nemzeti hősök cultusát lelkesülő lelke az ifjúság fogékony szivében kolozsvári főiskolánkban három évtizen keresztül kiváló sikerrel ápolja, s egészen boldogságát találta benne, mikor több mint egy évtizen át ez intézet ifjúságának igazgatója is volt. Családjának igazi gondos atyja, ki gyermekeinek igyekszik a legjobb nevelést adni és sorsukat a lehető legjobb módon biztositni. Nagy kegyelettel viseltetik apósa, Kriza püspök iránt és fáradtsága sokat tett abban, hogy az elhunyt költőnek szülőházát emléktáblával jelölték meg, mely ünnepélyről „Kriza-album“ czimen külön könyvet is adott ki.

Előszeretettel vesz részt társulati ülésekben, különösen a nemzeti szabadság ünnepeit rendező márt. 15-iki bizottság és az 1848/49-iki szabadságharcz emlékeit fentartó ereklye-múzeum egylet gyülésein, hol sok lelkes hazafias szónoklatot mondott. Az ilyenekre mindig készen állt. Társadalmi érintkezéseiben kereste a barátságot, kereste annyira, hogy mindenkinek legjobb barátja akart lenni . . .

Az élet mozgás és ez nála szószerinti értelemben igaz volt.

Sokat járt, kelt; szünidőken beútazta az országot; Angliát is, a mikor Londonban tanúlt. De szerelme tárgya, beszédének kifogyhatatlan forrása az a két útazás volt, melyeket Ángliába (1881) és Ámerikába (1882) mint a magyar unitárius egyház küldötte tett, s mindenek felett ámerikai útazása. Az angol és magyar érintkezést tartotta szeme előtt irodalmi munkásságában is s folyóiratunkban különösen Paget Jánosról, a Magyarországba települt angol nemesről terjedelmes életrajzot irt. Hogy hat hónapon keresztül útazhatott Ámerika Egyesült Államaiban, hogy járhatott Washington városában s Bostontól Chicagoig ismertető előadásokat tarthatott a magyar unitárius egyházról és a magyar nemzetről, hogy buzgalmának egy pár ezer dollár anyagi eredménye is volt — erről és útazása körülményeiről, részleteiről, az ámerikai életről, szokásokról ő mindig szivesen beszélt. És szivesen jegyezzük fel ezt mi is az ő emlékezetébe; elismeréssel azt a hivatottságot, melylyel ő hajlamainál fogva a vallás- és nemzetközi érintkezés kiszélesitésére, ángol és ámerikai barátaink számának szaporitására annyira alkalmas volt, és hogy azután is erre minden kinálkozó körülményt fölhasznált s az angol nyelvnek ismeretét, az egyetemen és főiskolánkban tanitva, terjesztette és ezzel is e czélt segitette elő; és elismeréssel azt a teljes vallási meggyőződést, mely mind e buzgalmán meglátszott s melylyel egyházához itthon és útjaiban mindig melegen és önérzetesen ragaszkodott.

Mik nevét őrizni fogják.

Péterfi Dénes.

# Gyöngymondatok.

(Ujkori íróktól.)

## Idő. Időjárás.

Az idő olyan, mint a vendeglős, ki a távozó kezén lágyan szorit, de — mintha repülni akarna — tárt karokkal fogja fel az érkezőt. *Shakespere.*

Nem látok egyebet harcznál, — nem hallok egyebet az idő mérhetlen rohamánál, mely tovaszáguldva kiáltja: haladjatok! *Lamartine.*

Két tolvaj a jövő s mult, incselkednek veled,
Hogy szépszerint magukra vonják figyelmedet;
S mig jobbra-balra nézesz, ellopják hirtelen
A szép virágot, melyet eléd tett a jelen. *Petőfi.*

Az idő nem engedi magát megláncoltatni sem a forradalmárok vérpadához, sem a győzelmi dicsőség szekeréhez; eltöri egyiket, mint a másikat; nem ülepedik meg a bün látására; nem áll meg soká bámulni a dicsőséget: szolgál ezekre, s odább szalad. *Chateaubriand.*

Isten a multat nem módosithatja, de a jövőt megváltoztathatja. *Id. Dumas Sándor.*

Az idő mindig jó, mint annak teremtője, az Isten; de az ember a jó időt rosszul használja fel. Tegyétek jókká az embereket, s az idő is jó lesz. *Petrárka.*

Szokás panaszolni az idő veszitését, de elhallgatva az azt okozó hibát. Az is elveszitettnek mondható, a mi nem arra használtatik, a mire adatott. *Petrárka.*

A nagy gyönyörök az órákat perczekké változtathatják; de a bölcsek mestersége a perczeket órákká teheti. *Fontenelle.*

## Idvesség.

Ha az ember érdem szerint idvezül, a pokol melyik katlanja lesz neki elég forró? *Shakespere.*

Isten mindenkit akar idveziteni, de csak azokat idvezitendi, a kikkel azt teheti Mert az idvezités szent szabályait változtatni senkiért is nem akarja, nem teheti. *Malebranche.*

Az idvesség szüksége két erénybe foglaltatik, úgymint: a hit és engedelmességbe. A hit erősit, az engedelmesség érdemesit. *Hobbes.*

## Ifjúság.

Az ifjúság annál hamarább elkopik, minél inkább pazaroljuk. *Shakespere.*

Hiába mondja a virág: én nem akarok virágzani! a tavasz eljő, s a sziv virágai kinyilnak. *Jókai.*

Az ifjuság felülkerül, mikor bukásnak indul az öreg. *Shakespere.*

Az ifjú vidoran úgy lépik elő, mint virágzó tavasz, elragadtatva, elbámulva a felől, ki tette ezt vele? Körültekint és övé a világ. *Göthe.*

Az ifjuság oly szeretetreméltó, hogy azt imádni kellene, ha lelke és szelleme is oly tökéletes volna, mint teste. *Sévigné asszony.*

Ezer dolgot megbocsátunk az ifjuságnak, mit az éltes kornak nem. *Sévigné asszony.*

Ha az ártatlan időzetektől az ifjakat megfosztjuk, ők veszélyesebbet választanak; a nyilt mulatságok helyett négy szem közötti találkozásokra térnek. Az ártatlan öröm szeret az ünnepélyekben kielégülni, de a vétek a sötétséget szereti, s az ártatlanság és titok soha együtt hosszasan nem lakhattak. *Rousseau.*

Az ifjúság nem akarja megátkozni ifjukora virágzását s bájteljes évei neki kedvesek, barmily zivatarok terheljék is azt. *Sand György.*

Nem tetszik nekem a komor ifjúság, mert vidám kedvet kiván az élet szép nyiló tavasza. *Kisfaludi Károly.*

Az ifjúság minden hamis pénzből nagy kamatot vár s mellette az igaz tőkepénzt elkölti. *Kisfaludi Károly.*

Az ifju nőszemélyek uralkodnak a nélkül, hogy arra gondolnának. Ez az előhaladt életkorban nem igy van, mikor a szépség hatályos bájai megszüntek. *Lambert őrgrófné.*

Gyüjtötte: Kiss Mihály.

# IRODALMI ÉRTESITŐ.

**Vallás és szabadság.** Forditották (angolból) Unitarius lelkészek és tanárok. 8r. VIII. 228 l. Nyomatott Gámán J. örökösénél. Kolozsvár, 1904. A fennebbi czim alatt adta ki *Ferencz József* püspök azokat a felolvasásokat, melyeket az unitarius és más szabadelvű vallásos gondolkozók amsterdami gyülésén 1903. sept. hóban tartottak. Az amsterdami gyülés az unitarius és más szabadelvű gondolkozóknak második összejövetele volt. Az elsőt Londonban 1901-ben tartották. Annak is megjelentek „*Szabadelvü gondolkozás a XX-ik század kezdetén*" czimmel magyarúl a felolvasásai. A jelen kötetet is Ferencz J. püspök tartalmas előszava nyitja meg. Az amsterdami nemzetközi vallási gyülés még nagyobb közönséget hozott össze, mint a londoni. Európai és amerikai országokon kivül képviselők jelentek meg ott Indiából, Uj-Zelandból és Australiaból. Képviselője volt ott egyházunknak is, melyet az amsterdami bizottság „a magyar unitariusok és a hollandiak között fennállott régebbi érintkezésekre" hivatkozással hivott meg. Az előszó jelzi azt is, hogy a harmadik gyülés 1905. sept. havában Genfben lesz. És e felolvasásokat az idők jeleinek nevezi. — A könyv kétségtelenül mutatja, hogy a szabadelvü vallásos gondolkozásnak minden országban vannak hivei és kiváló képviselői. A közlött felolvasások egy része elméleti tárgyakra, más része pedig gyakorlatiakra vonatkozik. Megvilágitnak egyes tudományos kérdéseket és képet adnak egyes országok szabadelvű vallásos mozgalmairól. Bő anyagot nyujtanak a gondolkodásra. Minden mivelt ember, ki a vallási kérdést társadalmi kérdésnek is tekinti, és kevés van, a ki ne tekintené, érdekkel olvashatja e kötetet, melyben egyébaránt is több ismert nevű iróval találkozunk. Ára 3 korona.

**Essex Hall Year Book** 1905. Szerk. *Bowie Copeland W.* a brit és külföldi unitar. társulat titkára. A nagy gonddal összeállitott évkönyv az angol közönség használatára van készitve, de kiterjed más országok unitárius és más szabadelvü egyházaira és intézményeire is.

Az évkönyvből megtudjuk, hogy Délafrikában is két unitárius gyülekezet alakult és hogy Norvégiában az ország fővárosában, Christianiában is van egy unitárius gyülekezet, melyet Janson Kristóf költő alapitott. Nagy-Brittaniában az unitárius gyülekezetek száma 364.

**Tolstoj és a szabadelvü egyházak.** Irta *Perczelné Kozma Flóra.* 12 l. Budapest. Vallási thema, de nem a napi érdek szempontjából tárgyalva. Nem kesztyüs kézzel tett szives udvariasság ez, nem. A keztyü félredobva, hogy annál mélyebbre szánthasson a toll . . . És arra szánt. Tolstoj vallásából biztos látással emeli ki a modern kereszténységéihez, s főképp az unitárizmuséihoz rokon vonásokat. Tolstoj is az orosz egyházzal szemben a keresztény *eszmére* és nem a hivatalos dogmákra fekteti a tősulyt ; a lelkiismeretet mindenek fölé helyezi ; és a keresztény vallás gyakorlását a krisztusi szeretet követésében keresi. A Tolstoj iránti bámulat és a rokon eszmék feletti öröm zománczozza be Perczelné szépen irt és csinosan kiállitott füzetét.

**Az apostolok cselekedeteiről irott könyv.** Ujszövetségi irodalomtörténeti tanulmány. Irta *Harsányi István.* 8 r. 153 l. Sárospatak, 1904. Ára 2 kor. 40 fillér. – Ily nemü munka ritkán jelenik meg irodalmunkban. A bibliának részletekben való tanulmányozása, az egyes könyvek adatainak egymással összehasonlítása oly munkásság, melyet nem lehet eléggé méltányolni. Szerző oly részletesen vizsgálta meg az Apostolok cselekedeteiről irt könyvet és vizsgálódása eredményeit oly tisztán foglalta össze, hogy művét szerencsés és további tudományos működésére nézve is szép reményre jogositó alkotásnak lehet mondani. A Csel. könyvének fontosságát abban látja, hogy az őskereszténység történelmének megirásánál, a páli levelek mellett, elsőrangú forrásúl szolgálhat. És csakugyan első sorban a könyv adatainak hitelességét igyekszik megállapitani. Az e körüli vizsgálódás foglalja el könyvének mintegy felerészét. Három osztályba sorozza az adatokat : 1. Vannak hiteles történeti adatok ; 2. olyanok, melyek kiigazitásra szorulnak ; 3. melyek nem hiteles tört. adatok. Azután a könyv czéljáról szól, mely a kereszténység védelmezése a pogánysággal és zsidósággal szemben ; a könyv szerzőjéről, kinek nevét megállapitani nem lehet ; szereztetési idejéről, mit a II. száz második tizévére tesz ; szereztetési helyéről, melynek Efézust veszi fel ; s a könyv kétféle szövegéről, melyek közül az α-szöveget tartja az eredetibbnek, hitelesebbnek ; végül adja a könyv adatainak chronologiai meghatározását s függelékül magyar theologusoknak a könyvről való felfogását. Ha volnának a műben olyan megállapitások, melyeket a szaktudósok hibásaknak ismer-

nének fel, vagy később a szerző maga is, módjában lesz, hogy azokat újra vizsgálat tárgyává tegye, annálinkább, mert a történelmi kritikai iránynak a hive, mely irány az ujabb adatoknak mindig tért enged, hogy a történeti igazságot annál pontosabban megállapithassa. Az ifjú szerzőnek a megkezdett tudományos munkássághoz kitartást kivánunk.

# KÜLÖNFÉLÉK.

**Armstrong**. Az angol unitarismus testéből egy gránitszikla kihullt. Armstrong A. Richard liverpooli lelkész, több jeles munka szerzője és kiváló szónok jan. 4-én meghalt. Az öszszes angol unitáriusok gyászt öltöttek az ő elhunytán. Mindenki érezte, hogy halála nagy veszteséget jelent. Tudomány, ékesszólás, következetes gondolkozás és irodalmi stylus úgy egyesült benne, mint kevésben az unitárius egyházon kivül is. Nem is késtek más egyházak és a napi sajtó se a részvét kifejezésével. A hol az angol nyelvet olvassák és a vallási művek iránt érdeklődnek, nevét mindig tisztelettel fogják említeni.

**Lengyelországban** már sok idő óta a legkedvezőtlenebb vallási viszonyok állanak fenn. Az orosz kormány még a róm. katholikusokat is üldözte. A mostani oroszországi reformmozgalmak némi reményt nyujtottak a vallási állapotoknak is a javítására. És a lengyel főnemesség, a varsói püspök elnöklete alatt Tuskievicz gróf palotájában egy emlékíratot szerkesztett, melyben a lengyel nyelv jogainak iskolákban, törvényszékeknél és hivatalokban érvenyesítése s lengyelországi állami hivatalokban lengyel hivatalnokok alkalmazása és a városi önkormányzat megadása mellett kivánja *„a róm. katholikusok és unitáriusok lelkiismereti szabadságának biztositását“*. A lengyel nemesség ezzel nemcsak az újkorhoz kivánt alkalmazkodni, hanem úgy látszik, nem feledte el, hogy mi volt hazája, mikor az unitárius lelkiismereti szabadság uralkodott Lengyelországban. Az emlékíratot Tuskievicz át is nyujtotta Szviatopolk-Mirszky orosz belügyministernek. – Egy nehány hét s azóta nagyot fordúlt a világ Oroszországban, a szabadelvü Szviatopolk-Mirszky herczeg már nem ministere többé az oroszok czárjának; Pobjedonoszcev, az orosz szentzsinat curatora és Wladimir herczeg

viszszaszoritották az alkotmányos mozgalmakat. De hiszszük, nem sok időre. Új nap virrad, melyen hasznát fogják venni a nemesség most készített emlékiratának és Merczyng H. tudós most kiadott s fennebb egy részében közölt fontos történelmi munkájának.

**Németországban** a Weingart-féle esetek ismétlődnek. Fischer, a berlini St.-Mark templom lelkésze a Protestanten Verein utóbbi közgyűlésén felolvasást tartott „a keresztény tanról a theologia mostani álláspontján és a tannak a gyülekezetekbe átviteléről“ és ebben tiltakozott az ellen, hogy az Istenhez intézendő imákat a Krisztushoz intézett imákkal helyettesitik. A brandenburgi consistorium ezért hivatalosan fölhivta, hogy vagy hagyja oda a papságot, vagy tartozkodjék ily nézetek nyilvánitásától. Braasch jenai püspök és több tekintélyes német lelkész egy közös nyilatkozatban megbotránkozásukat fejezték ki a porosz consistorium e rendszabálya felett, mely annál visszatetszőbb, mert Fischer lelkészt a könisbergi egyetem éppen most tüntette ki „Adalékok a vallási és bölcselmi eszmék történelméhez“ munkájáért doctori czimmel. Hogy mennyire indokolatlan a poroszországi consistorium eljárása, mutatja is, hogy a kik ez eljárást pártolják, Lessinget, Kantot és Schleiermachert a prot. theologia úttörőinek nevezik és Fischert „az egyház zavarójának“, holott Fischer álláspontja minden lényeges kérdésben ugyanaz, mint a Schleiermacheré. Fischer sem tudja az embert Isten nélkül gondolni és Jézusban, mint Schleirmacher, az Isten kijelentésének a legmagasabb nyilatkozatát látja. A Jézushoz intézett imára, a szentirásra és a csodákra nézve is egyezik vele. És Fischert mégis az egyház zavarójának mondják. Egyébbiránt a poroszországi consistorium most neki esett a kárhoztatásnak. A Fischer esete csak az egyik. Ott van mellette a Schmaltz lelkészé is. Schmaltz nyolcz év óta Palestinában Bethlehemben a német diakonissák házának leskésze és igazgatója s még az orthodox „Reichsbote“ szerint is a „positiv theologia“ értelmében prédikált. Közben azonban kételyei támadtak a Jézus csodás születésére és testi feltámadására nézve, de ezeket beszédeibe soha se vitte belé. Jóakaratú lelkek elősegitették, hogy a diakonissák kezdjenek igazhitüségében kételkedni. S ekkor néhány diakonissa elhagyta a házat s a többiek is oly bizalmatlanságot tanusitottak iránta, hogy neki más foglalkozás után kell nézni. A consistorium a diakonissáknak fogta pártját.

**Francziaországban** az állam és egyház szétválasztása egy időre lekerült a napirendről. A Combes-kormány a kellemetlenségek miatt, melyeket a „tudakozó levelek“ okoztak, helyét a Rouvier-kormány-

nak adta át. Rouvier ministerelnök programmjában fentartotta ugyan a szétválasztást, de napirendre tüzését csakis akkora helyezte kilátásba, mikor más sürgősebb ügyek le lesznek tárgyalva. A közokt.-ügyi minister egy alkalommal kijelentette, hogy a kérdést bővebben akarja tanúlmányozni és egy alapos és szabadelvübb tervet akar a parlament elé terjeszteni.

**Egy franczia róm. kath. pap**, Guérineau, a rochelle-i püspökhez, a hová tartozott, közelebb lemondását küldve be, a lemondást e sorokkal kisérte: „Nem kis fájdalmat okozott nékem, hogy ez elhatározásra kellett jönnöm. De a kötelesség beszél, a becsület parancsol, az érzelemnek engedelmeskednie kell a lelkiismeretnek . . . A magas klerusban árulkodás, képmutatás és hazugság járja . . . Biztositom, hogy elszakadásommal nem leszek hitetlen, istentelen; ellenkezőleg hitem élő és Istenben való bizalmam nagy . . . Az Isten nem hagyja el azokat, a kik biznak ő benne. Egyedül ő lehet birám. Az emberek itéletével keveset törődöm.“

**Channingről** egy magyar ref. egyházi férfiú (a Sárospataki Lapok 1905. 7. sz.-ban) így nyilatkozik: „Különös és megbecsűlhetetlen vezetőm voli *Channing E. W.* a hajdani bostoni unitarius lelkész, a kinek művei és műveiben ragyogó *tisztalátású lelke vezetett engem a — Krisztushoz.* Sokkal inkább, mint Luther, avagy Kálvin is. Föltétlen hódolattal vagyok ugyan Luther és Kalvin nagysága iránt, mert ezek nélkűl Channing sem lehetett volna. Luther és Kálvin, a lelki szabadság börtönének *zártörői*, szétrombolói s épen azért még érzik rajtok is némi *zárt levegő* szaga. A kik utánok következtek, azok már az isteni szabadság levegőjét szívták, isteni fényében fürödtek és erősödtek“.

**A Tolstoj-czikkhez.** F. M. ir Tolstojnak ez állitásai ellen: „semmi okunk, sem szükségünk nincs Teremtő Isten képzelésére“; és „Teremtő Isten nem létezik“. F. M. természetesen az ellenkező következtetésre jut állitva, hogy „van elég *okunk* is, *szükségünk* is a Teremtő Istenben, mint Isten eszméjének kiegészitő részében hinni“.

A mint Kant oly meggyőző erővel kimutatta, tisztán metaphysikai kérdésekben, hol a tudomány semmi következtetésre sem bir jutni, puszta okoskodás egyenlő jogosultsággal jut állitó avagy tagadó következtetésekre. Ha Tolstoj „nem“-et hisz, hadd hidjen nemet; s ha F. M. „igen“-t hisz, hát hidjen igent. Sem Tolstojnak e kérdésre vonatkozó tagadó felelete nem teszi őt rosszabbá; sem F. M.-t nem javitja állitó válasza. A kérdés vitatása maga azonban alkalmas a jelentőség szinét adni oly dolognak, mi azzal lényege szerint nem bir; s ennek

következtében ellentéteket, tehát rosszat szülhet ott, a hol különben az nem keletkeznék. Berlin, 904. decz. 27. *Gy. J.*

A „Teremtő Isten" kérdéséhez a magunk részéről annyit jegyzünk meg, hogy szerintünk, a mikor Tolstoj az ellen szól, a Teremtő Isten deistikus felfogása ellen nyilatkozik, minthogy ő maga a pantheismusban látszik lélekzeni. De a „folytonos teremtést", nem gondoljuk, hogy azzal kizárná. Egy Isten-hite pedig minden kétségen felül áll. És ebben szent lehet a béke. *Szerk.*

**A tibeti buddhismusról.** A Lhasából hazatért angol expeditio vezetője, Sir Younghusband felolvasást tartott a londoni kir. földrajzi társulat ülésén. Felolvasó nem sok kilátást nyujtott a theosophistáknak, kik Tibetre számitottak. Volt alkalmuk, hogy társalgást folytassanak a nagy Lamákkal és szabadságot nyertek arra is, hogy kolostoraikban és templomaikban szabadon járjanak — sokkal szabadabban, mint azt Bengal hindu templomaiban engedik — de semmit sem látott és hallott a Mahatmakról, a kiknek emberfeletti adományai Tibetben lennének kifejlődve. Sőt az mondotta, hogy az a tiszta buddhismus, a melynek hazájául Tibetet gondolják, tényleg ott nem létezik. A szerzetesek tudatlanok és inkább a testi életnek élnek. Még az a kiváló Láma is, ki mint az ország kormányzója szerepelt velük szemben és mint a buddhista theologia tanára hirnevet szerzett, tudományát csakis a szentirataikból való idézetekkel tudta megmutatni. A vallásról való fogalma a szertartásokig terjed. Tényleg oly kevéssé értelmes és oly kevéssé szellemi, hogy bármelyik hindu brahmin több nála. „A buddhismus mondotta — Tibetben az ördög-imádókat megtéritette és fölemelte, de maga aláesett." A társulatnak egy tagja azokra a jótéteményekre hivta fel a figyelmet, melyek az emberiségre a buddhismusnak a mongolok közt való elterjesztéséből származtak. E barczias fajt a legnyugodtabbá alakitotta át. Ötszáz évvel ezelőtt Timur a tatár seregeket Indián, Törökországon, Egyptomon és más országokon keresztül vezette és nagyobb területet hóditott a világból, mint Nagy Sándor. Ma ama hadakozó népből minden ötödik férfi nőtlen szerzetes és a négy világi, békeszerető.

**Az Egyesült Államokban** a vallása senkinek se akadály a magasabb állami hivatalok elnyerésénél, sőt a diplomatiai szolgálatnál sem. Ezt mutatja ez újabb adat is, melyről most olvasunk, hogy a ki a washingtoni kormánynak az utóbbi években Londonban képviselője volt, Choate A. József, az unitárius egyházhoz tartozik. Choate kiváló

jogtudós, ki több munkát irt és egyike azoknak, kik 1871-ben a Tweed ringet szétrobbantották és megtisztitották az amerikai igazságszolgáltatást a megvesztegethető biráktól. Most Amerikába tér vissza, a legjobb emléket hagyva a St. James udvarnál és a közönségnél s nem egy szellemes mondást, melyek közül nem utolsó, melyet a lordmayor, a polgármester ebédjén a Mansion Houseban mondott Azt kérdezték tőle: Ki szeretne lenni, ha nem Choate volna? Mire ő azt felelte: „Choatené asszonynak második férje szeretnék lenni.“

**Mint lett Szentrontásból Szentháromság?** A XVI. százban már Számpálnak nevezték Homorod-Szent-Pált a székelyek, mint ez egykori papjok, Bogáthi Fazakas Miklós naplójából kitünik. A *szent* nevet ugyanis az utána következő Pállal hasonították s a Szentpálból igy Számpál lett. Sancta-Gratia régi latinos nevéből is igy lett a magyarosabb hangzásu Szent-Gericze, csakhogy itt — mint látjuk — az érthetetlenebb gratia simult az érthetőbb *szent* szó hangrendjéhez. Sancta-Trinitas falujok nevét pedig csak úgy tudták székelyeink magyarosabban kimondani, hogy rövidebben és érthetőbben megbérmálták Szentrontásra.

Csakhamar elterjedt e vakmerő elkeresztelés, melyet már a XVI. száz elején széltében használtak. Nem is volt baj sokáig, csak a XVIII. évszázban kezdték az elhatalmasodott reformátusok úgy találni, hogy az unitáriusok fogták rá régen szent falujokra e szentségrontó nevet. Ez alaptalan vád mind jobban terjedt s idővel oly népszerü lett, hogy a kálvinistáktól szivesen okuló katholikusok még magának Mária Theréziának is fölterjesztették. A fölpanaszolt sérelmet a kath. magyarokhoz kegyes asszony, ki az unitáriusokat még hódolatra sem bocsátotta maga elé, úgy orvosolta meg, hogy egy rendeletében helyreállitotta a falu régi Sancta-Trinitas-ának jobban megfelelő magyar Szentháromság nevét.

Azt a hamis ráfogást, hogy a középkorból maradt Szentrontás nevet az unitáriusok ferditették el a Szentháromság gunyolására, még a XVIII. száz végén is általánosan hitték ellenfeleink. Egy ref. tanár ugyanekkor egy unitáriust szólitott fel e rágalom igazolására, de az önérzetes unitárius mitsem felelt a követelő tudakolásra. A faluról fenmaradt régi oklevelek rég meghamisitották már az egész rosszakaratu, hazug rágalmat. *(K. F.)*

**Brunetière** franczia akadémikus Párisban a nagyközönség számára előadásokat tartott a XVII. és XVIII. évszázról. Második előadásában a tizennyolczadik száz hitetlenségének a tizenhetedik száz

iróinál mutatkozó előjeleit vizsgálta és eredményül azt állapitotta meg: hogy a Port-Royal lerombolása és a protestansok vallásszabadságát biztositó nantesi rendelet viszszavonása az encylopaedistáknak és mindannak, a mi következett, az utját készitette elő. Brunetière aligha ultramontan pártfeleinek szánta ez előadást, mely inkább egy szabadelvü vizsgálódóra mutat.

**Nevelési elvek Amerikában.** „Nevelési elveink arra utalnak, hogy első sorban *embert* neveljünk. Azért neveljük az egyént, hogy képességeit a lehető legmagasabb fokra emeljük és tökéletesitsük. Az amerikai iskolának legszentebb feladata az, hogy minden egyes embernek megadja a módot arra, hogy az emberileg elérhető tökéletességet megvalósithassa. Akár művész, akár pedig mesterember lesz belőle, az illető gyermek első sorban mégis csak emberi lény; és az állam érdeke megköveteli, hogy tudja azokat a dolgokat, a melyekre neki mint állampolgárnak okvetlenül szüksége van. Az iskola azért még sem áll tulajdonképpen az állam szolgálatában. Helyzete nem alárendelt. Hanem csak úgy, mint az állam, az iskola is jó barátja és segitőtársa az egyénnek. És ha az egyén fejlődik és tökéletesbül, az által az intézmények csak nyernek erkölcsi súlyban és tartalomban.

Nem azért neveljük az ifjuságot, hogy katona vagy államhivatalnok legyen belőle, hogy az üzleti szellemet és társadalmi jártasságot elsajátitva, osztályának dísze és büszkesége legyen. Hanem igenis, azért neveljük, arra tanitjuk, hogy mindegyik előtt világossá legyen emberi hivatásának szentsége. Ha ezt elértük, a többi önként következik. Mig minden más czél az embert puszta gépezetté alacsonyitja le. Pedig a művelődés nem élettelen gépezet, hanem maga az élet. Ezt az ideált óhajtottuk mi megvalósitani odaát Amerikában, a mikor hangsulyozzuk, hogy nekünk talpig becsületes, fejlett és önzetlen emberekre van szükségünk.

Azt mondhatná valaki, hogy a mig az egyénnel tulságosan foglalkozunk, szem elől tévesztjük a közérdeket, a polgári társadalom jólétét és haladását. Pedig dehogy. Az egyén tökéletessége nem különiti el őt az emberi társadalomtól. Sőt érezteti vele függő helyzetét. Éleszti kebelében a lelkesedés lángját. Ápolja szivében a testvéri szeretetet. Kitartó munkásságra ösztönzi a kozjó érdekében. Csak az az ember boldogitja akár az államot, akár az egyházat, a ki ismeri erőit és érzi hivatottságát. Ez a szellem uralkodik az egész amerikai nevelésen. És pedig az egyszerü falusi iskoláktól elkezdve, fel egészen a népes és tekintélyes egyetemekig“. („Vallás és szabadság" kötetből.)

**A magyar nevelés történet** magántanára lett dr. *Imre Sándor*, a kolozsvári ev. ref. kollégium fiatal tanára és a kolozsvári középiskolai tanári kör titkára, a kolozsvári egyetemen. Szükkörű ugyan tárgya, de annál mélyebben behatolhat abba s annál nagyobb haszna lehet magának a tudománynak az ő kutatásaiból, melyekkel már eddig is gazdagitotta e téren szerény irodalmunkat. Nemrég jelent meg tőle gróf Széchenyi István nevo-

léstani nézeteit fejtegető könyve s ebben egész munkaprogrammot ad jövő munkásságának irányáról. Hiszszük és reméljük, hogy be is váltja szavát. A tanárképzés történetét is igen alapos és széleskörű kutatások alapján csak a napokban irta meg. Mi, a kik paedagogiával gyakorlatilag foglalkozunk, csak örülhetünk kineveztetésén, mert eddigi működése a legjobb reményekre jogosit. *(g. k.)*

**A középiskolai Rendtartás** revisio alatt van. Ideje is volt, mert egyfelől sok a hiánya, hézaga, másfelől vannak olyan intézkedései, melyek azóta történt reformokkal többé nem állnak összhangzásban; de olyanok is, melyek czélszerűtlenségük miatt sohasem mentek át az életbe. A jó Rendtartás megkönnyitheti az iskola, a tanárok, igazgató munkáját, egészséges és intensiv belső szellemi életet teremthet az iskolában; a rossz teljesen megölheti azt, elnyomja a tanár egyéniségét, inventioját. Fontos érdekek fűződnek tehát a kérdés helyes megoldásához. *(g. k.)*

**A háromszéki egyházkörben** a nyugalomba lépett *Lőfi Áron* esperes helyébe, ki huszonhat évig biztos kézzel vezette a kört, *Kiss Sándor* sepsiszentkirályi lelkészt választották meg, kinek atyja Kiss Mihály, több egyházi munka irója, csakugyan e körben esperes volt. Sokáig követhesse az elődök nyomdokait!

**Tudori fokozat.** Kissolymosi *Gyergyai Árpád*, néhai dr. Gyergyai Árpád magyar államvasúti orvos, fia a kolozsvári egyetemen közelebb az az összes orvosi tudományokból tudorrá avattatott. Nagyajtai *Péterfi Áron*, Péterfi Áron áll. tanitó és birtokos, fia meg a jogtudományból nyert csakugyan a kolozsvári egyetemen tudorságot.

**Chadwick Withe János †.** Az amerikai unitáriusok egyik legjelesebb papja jan. 14-én bevégezte földi pályáját. Brooklynban volt lelkész negyven éven át. Széleskörü irodalmi munkásságot folytatott, abban a gyülekezetben, mely néki ezt lehetővé is tette. Rendes munkatársa volt a bostoni „Christian Registernek“ és a New-Yorkban megjelenő „Nation“-nek. Főképpen irodalomtörténeti dolgozatokat közölt. És megirta Channing Ellery Vilmosnak és Parker Tivadarnak az életrajzát. Lexiconokba is sok dolgozata került be. Dr. Hedge, Bellows, Freeman Clarke az akkor még ifjú, de már kitünt Chadwicket barátjaik közzé számitották. Hetvenedik évéig akart gyülekezetében szolgálni, de öt évvel hamarább szólittatott el.

**Csongvay Domokos.** Egymás után dőlnek ki régebbi férfiaink. Jan. 19-én Tordán a város polgármesterét temették, a 66 évében kimult Csongvay Domokost, ki terhes hivatala mellett az unitárius egyház tanácsosa s a tordai takarékpénztár elnöke volt. Neje Kisjókai Ágoston Irma és népes család gyászolja az elhunytat, kiknek gyászában az egész város kivétel nélkül osztozik, mert tevékeny és igazságos polgármesterüket, ki egész életében a megfontolt haladás hive és a

könnyelmű gazdálkodás ellensége volt, a város közéletét szorongató nehéz viszonyok közt nehezen feledhetik. *(K. F)*

**Az aranyosvidéki unitárius papság vesztesége**. A régi Aranyosszéknek egy régi papja végezte be pályáját. *Gál Lajos* unitárius lelkész febr. 21-én meghalt. A szorgalmas és munkabiró kövendi nép körében hirdette az Isten igéjét csaknem ötven éven keresztül, jó példat adván egyebekben is. Szerény, de igaz és hü szolgája volt az Örökkévalónak, gondos atyja népének, hasznos munkása a társadalomnak és közjónak. A Csegezy és Sebes aranyosszéki családokkal családi összeköttetésben is állt. Élt 75 évet.

**Gyászhirek**. *Kovács János* főgymn. tanár, a kolozsvári tud.-egyetemen az angol nyelv tanitója, egyháztanácsos, az E K. Tanács tagja jan. 27-én életének 59-ik évében elhunyt. Kovács Lenke, Török Kálmán honvédezredes neje, Kovács Irén, Kovács Kálmán tanár és Kovács Margit édesatyjukat siratják benne; Kovács Lajos fiátfatvi birtokos testvérét; ifj. Kovács Lajos kissolymosi unitárius lelkész nagybátyját gyászolja. Temetése jan. 29-én nagy részvét mellett ment végbe. Részünkről a fennebb közölt nekrologgal adózunk elköltözött barátunk emlékének. — *Szentháromsági Magyary Géza* Kolozsvár szab. kir. város nyug. rendőrkapitánya múlt évi dec 20-án 54 éves korában hosszas szenvedés után jobblétre szenderült. A régi Magyary családból származott. Özv. Sz. Magyary Mihályné édesanyja, Magyary Klementine Bogdánfy Ödön mérnök neje, dr. Magyary Géza vasuti hivatalnok, gyermekei; Sz. Magyary Ilona, Hory Béla kolozsmegyei árvaszéki elnök neje és Sz. Magyary Mihály az „Ellenzék“ szerkesztője, testvérei fájlalják mindenekfelett az egykor erős férfiú elhunytát. — *Özv. Borbély Mózesné*, Csegezy Ágnes, életének 74-ik, özvegységének 20-ik évében 1904. dec. 21-én elhunyt Aranyos-Rákoson. Mintaképe volt a régi nagyasszonyoknak. Hét fiut nevelt fel, kik mindannyian katonák is voltak. Egyik fia, György, a sport terén Erdély első bajnoka, előbb tordai, most zalaegerszegi főgymnáziumi tanár. Másik fia, Sándor, a váczi siketnémák intézetének igazgatója. Gyászolják őt testvérei is: Csegezy László bágyoni esperes és Csegezy Elek aranyosrákosi igazgató-tanitó.

# ARANYKÖNYV.

---

**Az „Ezredéves Emlékalap"-ra tett kegyes adományok.**

(27-dik közlemény.)

| | | | |
|---|---|---|---|
| 295. | Jóváirt kamat 1904. év I-ső felére . . . . | 189 kor. | 02 f. |
| 296. | Osváth Gábor esperes, Ürmös . . . . . . | 8 „ | — „ |
| 297. | Br. Petrichevich-Horváth Kálmán, főgondnok (12-dik.) . . . . . . . . . . . . . . . | 100 „ | — „ |
| 298. | Jóváirt kamat 1904. év 2-dik felére . . . . | 193 „ | 99 „ |
| 299. | Kisgyörgy Sándor esperes, Vargyas (2-szor.) | 10 „ | — „ |
| 300. | Demeter Dénes lelkész, Homoród-Karácsonfalva (2-szor.) . . . . . . . . . . . . . . . | 2 „ | — „ |
| | Összesen . . . | 503 kor. | 01 f. |
| | Az előbbi 26 közlemény . . . . . . . . . | 8067 „ | 69 „ |
| | Együtt . . . . | 8570 kor. | 70 f. |

Fogadják köszönetemet, a kik ujabb adományaikkal alkalmat adtak nekem, hogy ez „Emlékalap" aranykönyvébe ezzel a kimutatással még egy lapot beirjak. Hely különben még elég van abban s én szivesen venném, ha még többet beirhatnék.

Kolozsvár, 1905. februárius 10.

Ferencz József,
unitárius püspök.

---

## Adakozás a kolozsvári egyházközség templom-tornya újraépitésére.

(I—VIII. közlemény.)

| | | |
|---|---|---|
| Magyarországi Unitárius Egyház . . . . | 500 | korona. |
| Sepsikőrispataki Bedő Dániel . . . . . | 200 | „ |
| Széplaki báró Petrichevich Horváth Kálmán | 200 | „ |
| Kilyéni dr. Ferencz József . . . . . . | 20 | „ |
| Vécsei Sámuel és Farkas Vilmos . . . | 200 | „ |
| Sepsi-szentiványi Szentiványi Gyula . . | 52 | „ |
| Ó-tordai Székely Miklós . . . . . . . | 20 | „ |
| Magyországi Unitárius Egyház (2-szor) . | 1000 | „ |
| Dr. Jéger Kálmánné, Hilibi Haller Irma . | 20 | „ |
| Fekete Gyula . . . . . . . . . . . . | 100 | „ |
| Egy társaság . . . . . . . . . . . . | 20 | „ |
| Farkas Józsefné, Farkas Juliánna . . . | 20 | „ |
| Matskási Lajosné, Farkas Juliska . . . | 20 | „ |
| Unitarius kollégiumban 1883/4-ben végzett osztálytársak . . . . . . . . . . | 60 | „ |
| Kaali Nagy Béla . . . . . . . . . . | 10 | „ |
| Magyarországi Unitárius Egyház (3-szor) | 1000 | „ |
| Ajtai K. Albert . . . . . . . . . . . | 10 | „ |
| Péterfi Dénes . . . . . . . . . . . | 600 | „ |
| Kisgyörgy Sándor . . . . . . . . . | 10 | „ |
| Gyulay László . . . . . . . . . . . | 300 | „ |
| Tóth Károlyné-Gyulay Etelka . . . . . | 100 | „ |
| Összesen: | 4462 | korona. |

Szolgáljanak e nemes adományok buzditásul a további adakozásra, hogy az egyházközség hatezerkétszáznyolczvannégy korona költségen temploma tornyát újra épithesse, a mi mindnyájunknak óhaja. Kérjük a minél hamarább hozzájárulást! Ez adományokért a leghálásabb köszönet!

Az egyházközség elöljárósága nevében:

Kolozsvárt, 1905 febr. 20.

Péterfi Dénes,
unitarius pap.

## A Székelyudvarhelyen épitendő unitárius templom javára tett kegyes adományok.

(XII. közlemény.)

A magyarországi unitárius egyház 1904-re 600 kor.

Br. P. Horváth Kálmán egyh. főgondnok ur 1905. évi uj évi ajándék czimen 4-szer 50 kor.

Lőrinczi Dénes és Lőrinczi Zsiga gyüjtése folytán adakoztak Szentábrahámról: Péterfi Mihály 2 kor., Unitárius egyházközség 1 kor. 40 fill., Lőrinczi Zsigmond, Lőrinczi Dénes, Gagyi Mózes, Vitályos Albert, László Domokos, Lőrinczi Mózes, Lőrinczi Domokos, Lőrinczi Mihály, Mátéfi András, Kerestély Márton 1—1 kor., Fekete György 80 fill., Tamási János 60 fill., Nagy Sándorné, Fekete József, Hegedüs Sándor, Fekete Mózesné, Lőrinczi Sándor, Salamon Hirs 40—40 fill., id. Bodó János, Ágh Mihály, id. Fekete Miklós 30—30 fill., Nagy János, D. Lőrincz Béni, Balázs János, Kornis József, Péter Józsefné, Buzogány Mihály, Pap Mózes, Fekete János, Jákob Mihály, Koronka Péter, Ágh József, Kerekes Dénes, Kereső Dénes, Lőrinczi Gergely, Mátéfi Dénes, László Istvánné, Szőcs István, Kereső József, László Sándor, Tóth Vilmos, Lőrinczi János, Fekete Mózes, Mátéfi Áron, Lőrinczi Péter, Mátéfi Mózes, Mátéfi Ferencz, Erczei János, Fazakas János 20—20 fill., Boér János 16 fill., Bodó János, ifj. Nagy János, Péter József, Fenyédi István, Lőrinczi Kálmánné, Fenyédi Józsefné, Kovács József 10—10 fill. Begyült gabona árából 5 kor. 14 fill. Együtt 30 kor.

Nagy Lőrincz és Kis János gyüjtése folytán adakoztak Bethlenfalváról: Pagyi Antal, N. N. 40—40 fill., Tamás András 40 fill., id. Ferenczi Pál, László János 30—30 fill., Gábor György 24 fill., Olasz Péter, Borbély Ferencz, Szőke Gyula, N. N., Ádám Ferencz, Nagy András, N. N., Szabó Ferencz, Benedek Ferencz, Benedek Máté, Boros Domokos, Szőcs Elvira, Horváth József, Bálint S. Ferencz 20—20 fill., Simon Antal, Sebők Márton, Boros Károly, K. B., Lefkovics, ifj. Miklós András, Bódi Ignácz 10—10 fill. Begyült gabona árából 18 kor. 27 fill. Együtt 23 kor. 68 fill.

Dr. Tóth György 297. sz. gyüjtő-ivén adakoztak Beszterczéről: dr. Kőrössy Bertalan dr., Tóth György, Balogh Jenő, Teschler Vincze 2—2 kor., Botár János 1 kor. 20 fill., Desbordes Ernő, Rimaszombati Géza, Létay Gyula, Haupt Oszkár, Marselek Béla, olvashatatlan, Kuka József, Suszter János, Beniczky Gyula, Jókai Lajos, Ábrahám András, Molnár Albert, dr. Hajnal Géza, Térgonits Ede 1—1 kor. Együtt 23 kor. 20 fill.

Gönczi Lajos ev. ref. koll. igazgató 244. sz. gy.-ivén adakoztak Székelyudvarhelyről: Gönczy Lajos 3 kor., Solymossy Endre, Fejes Áron, Félegyházi Antal 2—2 kor., Szabó András, Kovács Dániel, Fazakas József, Varga Dezső, Nagy Elemér, Kónya Kálmán, Ilyés István, Szabó Árpád 1—1 kor. Együtt 17 kor.

Füzi Katinka 425. gy.-ivén Nagyenyedről: Jánossy Füzi Katinka, N. N., N. N., 1—1 kor. Együtt 4 kor.

A firtosváraljai ifjusági egyesület 6 kor.

Takács Ferencz Kis-Czellről 5 kor.

Lörinczy Dénes lelkész 19 sz. gy.-iven Tordáról: Unitárius egyház, község, Csegezy Mihály 20-20 kor., Derzsy Károly 10 kor., Nagy Balázs, 2 kor., Lörinczy Dénes 1 kor. 60 fill., Olvashatatlan, Solymossy Károly, Péter Antal, Velits Károly 1—1 kor., Kovács Dániel 40 fill. Együtt 58 kor.

Máté Pál 428 sz. gy.-iven adakoztak Csanádpalotáról: N. N., egy katholikus, Kovács József, özv. Gamboerné, Kőváry Mihály, Kubuni Pongrácz, Máté Pál 1—1 kor., N. N., egy református, X. Y., 50—50 fill., Nagy Zoltán, Lehovics János 40—40 fill., N. N., N. N., Olvashatatlan 20—20 fill., N. N. 10 fill. Együtt 10 kor.

Az I—XI. közlemény összege — — — — — 8619 kor. 03 fill.
E közlemény összege — — — — — — — 826 „ 88 „
Összesen 9445 kor. 91 fill.

Ugy a szives gyüjtőknek, mint a kegyes adakozóknak hálás köszönet.
Székelyudvarhely, 1905. febr. 3.

Deák Lajos gondnok. Barabás András pénztáros. Vári Albert lelkész.

---

**A hódmezővásárhelyen építendő unitárius templom javára tett kegyes adományok.**

(II. közl.)

Kovács József k. f. ű. g. és neje Zimmermann Anna 20.000 drb cserepet.

Br. Petrichevich Horváth Kálmán 50 kor.

A 227 sz. gy.-iven Gyulay László (Kolozsvár) 10 kor.

A 153 sz. gy.-iven Árkosi Béla (Selmeczbánya) 3 kor.

Lázár Dénes 108 sz. gy.-ivén (Dévaványa): Unitár. l. egyh.-község, Lázár Dénes 5—5 kor., Cs. Szabó János, id. Borsi János 3—3 kor., ifj. Borsi Jánosné, Cs. Szabó Jánosné, id. Borsi Jánosné, Pap Zsigmond, Király János, ifj. Borsi János 2—2 kor., Kürthi Istvánné, özv. Boda Sándorné, Boda Mihályné, Kanó Sándor, Szitás Mihály, Vad Károly, Boda Mihály, Fodor András 1—1 kor., özv. Sellei Imréné 40 fill., Juhász Borbála 20 fill. Összesen 36 kor. 60 fill.

Rédiger Károly 130 sz. gy.-igén (Arad): Ehling Jakab, Tasch Péter, Hartmann Hajnalka, Ábrahám János, Eliás J. 1—1 kor., Rédiger Károly 2 kor. Összesen 7 kor.

A 123 sz. gy.-iven Friedrich István (Sinatelep) 5 kor.

Költő András (N.-Kikinda), Kisgyörgy Sándor és neje (Naszód), Kecskeméti Sándor, Elek János (Hódmezővásárhely) 10—10 kor., Eliás István (Orosháza) 2 kor., Tóth Imre (H.-vásárhely) 40 fill. Összesen 42 kor. 40 fill.

Gyöngyössy Sándor 129 sz. gy.-ivén (Arad): Gyöngyössy Sándor 4 kor. 60 fill., Dr. Bedő Árpád, Segesvári István, Wolff Aladár 2—2 kor., Neumann testvérek 4 kor., Dr. N. N., Kontz N., Szigethy Elek, Kovács Gyula, Belháty Géza, Morgenstern Gyula, Fejér Gyula, K. Károly, Szabó L., Krausz, Jakab Dezső, Rozsnyay Kálmán, Rabitsek Samu, Péchy Géza 1—1 kor., N. N. 90 fill., Zaray Géza, Hajós Árpád 60—60 fill., M. E., M. P., Dávid Antal, Mádai Hermin, özv. Zeller Gézáné, Fasek Béla 50—50 fill., Benes, N. N., Molnár György, Kálmán István, N. N., N. N., Tenhoff Sámson, Jakabffy István, Terényi Mimike 40—40 fill., N. N. 30 fill., Bilkei Béla, Bittóné, N. N., Fritz Zs., Siebhaber János, N. N., Schule, Rácz István, Goron, N. N., Sz. J., V. Gy. 20—20 fill, Összesen 40 kor.

Az I-ső közlemény összege — — — — — — 1805 kor. 38 fill.
E közlemény összege — — — — — — — 194 „ — „
Összesen 1999 kor. 38 fill.

Ugy a jóakaró gyüjtők, mint a nemes szivü adakozók fogadják az egyházközség hálás köszönetét.

Hódmezővásárhely, 1905. jan. 14.

Balázs András, unitar. lelkész.